સર

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા પુ૦ ૨

રાજાજીની વાતો

પ્રસ્થાન કાર્યાલય :\ અમદાવા'

રાજાજીની વાતો

મૂળ લેખક
ચક્રવર્તિ રાજગોપાળાચાર્ય

પ્રકાશક
પ્ર સ્થા ન કા ર્યા લ ય
અ મ દા વા દ

પ્રકાશક
રણછોડજી કેસુરભાઇ મીસ્ત્રી
પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ

*

સં. ૧૯૮૫

કિંમત

ગ્રાહકોને	છુટક
૦–૨–૦	૦–૩–૦
ટપાલખર્ચ માફ	ટપાલખર્ચ વધુ

મુદ્રક
ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મ્હેતા
વસંત મુદ્રણાલય
ઘીકાંટારોડ : અમદાવાદ

નિવેદન

'સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા'નું પહેલું પુસ્તક 'વીર વલ્લભભાઇ' બહાર પડયા પછી માત્ર દશ જ દિવસમાં તેની ત્રણ હજાર નકલની પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થઇ ગઈ. માગ તો ચાલુ જ હતી એટલે બીજી આવૃત્તિ કાઢી અને તે પણ દશ જ દિવસમાં ખપી જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિ સરદાર સાહેબના વડોદરાના વિદ્યાર્થીજીવનના—'મહાપુરુષ તરીકે'ના—એક વધુ ચિત્ર સાથે બહાર પાડી. આમ માળાના પ્રથમ પુસ્તકને વિરલ રીતે સત્કારવા બદલ ગૂજરાતી આલમનો હું આભાર માનું છું.

સાથેસાથે, 'વીર વલ્લભભાઈ'ના પુસ્તકમાં જગ્યાના અભાવે તેના લેખક શ્રી. મહાદેવ દેશાઈનો તેમ જ પોતાનો હક ઉઠાવી લઈ આ માળામાં તે પુસ્તક આપવાની ઉદારતા બદલ શ્રી. જુગતરામ દવેનો આભાર માની શકયો નહોતો તે જાહેર રીતે માનવાની અહીં તક લઉ છું.

આમ તરતોતરત ત્રણ આવૃત્તિ કાઢવી પડી હોવાથી આ બીજું પુસ્તક બહાર પાડતાં વિલંબ થયો છે. આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના જેલ ગયા પછી તેમના પટ્ટશિષ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી. ચક્રવર્તિ રાજગોપાળાચાર્યની ત્રણ વાર્તાઓ આપી છે. રાજાજીનો પરિચય ગૂજરાતની જનતાને આપવાની હવે ભાગ્યેજ જરૂર હોય. 'નવજીવન'માંના તેમના લેખો દ્વારા, મહાત્માજીના જેલ ગયા પછી અસહકારના ત્રિવિધ કાર્યક્રમને સફળ કરવા આદરેલા દેશભ્રમણ દરમ્યાન આપેલાં ભાષણો

દ્વારા, ગયાની મહાસભામાં ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં તેમની ગાદી સાચવવાનું કામ સફળતાપૂર્વક પાર પાડી તેમના સિદ્ધાંતોનો મહાસભા પાસે ફરીથી સ્વીકાર કરાવવા કરેલાં હૃદયંગમ અને સચોટ દલીલયુક્ત ભાષણો દ્વારા, અને ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી તેમની 'જેલડાયરી' દ્વારા ગૂજરાત તેમને ઓળખે છે જ.

રાજાજીની ખરી ખૂબી તેમની સરળતામાં છે. એમનામાં જરા યે આડંબર કે કૃત્રિમતા નથી. કાકા સાહેબના શબ્દોમાં કહું તો 'શ્રી. રાજગોપાળાચાર્યની લેખનશૈલીમાં હીરાની ચમક નથી, અંજરની આગી નથી, પણ મોતીનું લાવણ્ય અને સ્ફટિકની પારદર્શકતા છે.'

રાજાજીએ ઘણી વાર્તાઓ લખી છે તેમાંની આ ત્રણ વાર્તાઓ છે. પહેલી 'મુકુંદનનું પ્રાયશ્ચિત્ત' 'નવજીવન'માં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી છે અને બીજી બે 'યંગ ઇંડિયા'માં પ્રસિદ્ધ થયેલી હોઇ તેનો અનુવાદ મેં યથાશક્તિ કર્યો છે. આ વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાની અનુમતિ આપવા બદલ 'નવજીવન'ના વ્યવસ્થાપક શ્રી. મોહનલાલ ભટ્ટનો હું આભારી છું. અનુવાદ કરવાનો મારો આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે અને એ સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ માટે શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનો આભારી છું.

આશા છે કે ગૂજરાત આ પુસ્તકને પણ એવું જ ઉત્તેજન આપશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અ મ દા વા દ
ધનતેરશ, ૧૯૮૪

રણછોડજી કેસુરભાઇ મીસ્રી
પ્રકાશક

મુકુંદનું પ્રાયશ્ચિત્ત

એક ગામડાની આમલીઓમાં છોકરાંના ટોળાએ ધમસાણ મચાવી મૂક્યું હતું. તેઓ વાંદરાંને રંજાડતાં હતાં. મોટા છોકરાઓને તો તેમાં બહુ ગમ્મત પડતી હતી, પરંતુ નાનાં છોકરાંને તથા વાંદરાંને તો જ્યારે પોતે સપડાઇ જાય ત્યારે રમત વસમી થઇ પડતી. છતાં ધમાચકડીના ઘોંઘાટથી નબળાં છોકરાંને પણ શૂર ચઢતું. આમ રમત લાંબી ચાલી.

એટલામાં એક છેડેથી તીણી ચીસ સંભળાઇ. બધાં છોકરાં એ તરફ દોડ્યાં. નાનો મુકુંદન એક જબરી વાંદરીના સખ્ત સપાટામાં આવી ગયો હતો. કૂદાકૂદમાં એ બચ્ચું ઝાડ પરથી પડી ગયું. મુકુંદને તે ઊંચકી લીધું. વીફરેલી વાંદરી મુકુંદન ઉપર તૂટી પડી. તેને હાથે અને મોંએ બચકાં ભરી લીધાં અને પછી તેનો ઘોઘરો પકડ્યો.

બધાં છોકરાં બૂમો પાડ્યાં જ કરે: "છોડી દે, તું એ બચ્ચાને છોડી દે."

પણ મુકુંદન એવો હેબતાઇ ગયો હતો કે બધાં શું કહે છે તે એ સમજે જ નહિ. કોઇ છોકરાની પણ પાસે જવાની હિંમત ન ચાલી. અને પેલી છંછેડાયેલી વાંદરી તો

એને પીંખ્યાં જ કરે. એટલામાં એક મારી નામનો અંત્યજનો છોકરો આગળ ધસ્યો, અને તેણે મુકુંદનના હાથમાંથી બચ્ચું લઈ લીધું. વાંદરી મુકુંદનને છોડી, મારી ઉપર કૂદી, પણ મારી તો બચ્ચાને એકદમ નીચે મૂકી, જમીન પર લાકડી પડી હતી તે લઇ, વાંદરીની સામો થયો. એટલે વાંદરી પોતાના બચ્ચાને લઇને નાઠી. બચ્ચાને પોતાને પેટે વળગાડી વાંદરી તો કૂદતાંકને ઝાડની છેક ટોચે જઇને બેઠી. મુકુંદન જમીન પર બેભાન પડ્યો હતો. ઘણાંખરાં છોકરાં તો એટલાં બી ગયાં હતાં કે એ બિચારાને શું કરવું એની તેમને સમજ જ ન પડી. એ બધાં ગામમાં બૂમો પાડતાં દોડ્યાં: "મુકુંદન મરી ગયો!" "વાંદરાએ મુકુંદનને મારી નાંખ્યો!"

પરંતુ મારીએ તો પોતાના નાના ભાઈ જે બીજા સાથે નાસતો હતો તેને પાછો બોલાવ્યો.

"ચિન્નન, જા તો, પાસેથી થોડું પાણી લઈ આવ," એમ કહી મુકુંદનના મોં ઉપરથી તેણે લોહી લૂછવા માંડ્યું.

પેલો છોકરો એક નાનો માટીનો ઘડો ભરીને પાણી લઇ આવ્યો. મારીએ મુકુંદનના મોં ઉપર પાણી છાંટ્યું એટલે થોડી વારમાં તે શુદ્ધિમાં આવ્યો. પરંતુ લોહી તો હજી પુષ્કળ વહેતું જ હતું.

"આવ ચિન્નન, મને તું હાથ દેને; આપણે મુકુંદનને એની બા પાસે પહોંચાડી દઇએ," મારીએ કહ્યું.

૨

મુકુંદનની મા વિધવા હતી. લાગલાગટ ત્રીસ દિવસ તાવમાં રહી તેનો ધણી મરી ગયો હતો. ગામના 'વૈદ્યરાજ'ની એકે દવાની ટીકડી લાગી નહિ. એ બિચારીને ભગવાન

ઉપર ભરોસો હતો અને હિંમત રાખીને રહી હતી. ગામમાં ઓળખાણપાળખાણવાળાઓને ચાર પૈસા પતિએ ધીરેલા તે બધા તેણે ધીમે ધીમે વસુલ કરી લીધા, બધાં ખેતરો નિયમિત સાંથ ભરે, એવા સારા ખેડૂતને સાંથી દીધાં, અને ઘરસંસાર ચલાવવા માંડ્યો. છોકરાને એણે નિશાળે મૂકયો. ગામમાં સમ ખાવા જેવી નિશાળ હતી, પણ તેથી ચાલતું ચલણ થયું. ઘેર મા, દીકરાને રામ અને હનુમાનની વાતો સંભળાતી અને કોઇ વાર મહાભારતમાંથી પણ વાતો કહેતી. જુવાન વિધવાને આ એકલવાયું જીવન ઘણું યે દોહ્યલું લાગતું, પણ ઇશ્વર ઉપરની તેની અચળ શ્રદ્ધા અને ધરમધ્યાનથી તેને શાન્તિ મળતી. ભગવાન તેનો બેલી હતો.

નાઇધોઇ સેવાપૂજા કરીને તે રાંધવા સારૂ ચૂલા આગળ બેઠી હતી, ત્યાં તો લોહીચૂતા મુકુંદનને લઇ મારી અને ચિન્નન અંદર આવ્યા અને ચોંકેલી મા આગળ છોકરાને મૂકયો.

“ઓ મારા રોયાઓ, આ શું કરી લાવ્યા ?” એમ કહેતી માએ લોહિયાળા દીકરાને ઝડપી લીધો. એ એકલ વિધવાના આ ભયત્રસ્ત કાર્યમાં અને આમલીઓમાં વાનર માતાએ જે ધસારો કર્યો હતો તેમાં કેટલું બધું સામ્ય હતું ?

મારીએ જે બન્યું હતું તે ટૂંકમાં સમજાવ્યું.

ચહેરા ઉપર આભારયુક્ત સ્મિત સાથે માએ પૂછ્યું: “દીકરા, તમે કોણ છો ?”

“મા, અમે અંત્યજ છીએ,” પેલાઓએ પાછા હઠતાં જવાબ આપ્યો.

તમામ વસ્તુ ભૂલી જઇને એ બરાડી ઊઠી: “અંત્યજ !

તમે ઘરમાં પેઠા જ કેમ ? અને તે ય વળી છેક ચૂલા પાસે ! ઓ મારા ભગવાન ! હવે શું થશે ?" એમ કહી એક ભારે કમહાર ઉચકી ચિન્નન ઉપર ફેંકી. મારીએ વચ્ચે પડીને ઘા ઝીલી લીધો. તમ્મર ખાઈ તે નીચે પડચો. ચિન્નન ચીસ પાડતોકને નાઠો.

" આ લુચ્ચાઓએ મારું ઘર અને મારું રસોડું અભડાવી માર્યું અને પાછા ગામમાં મારી ફજેતી કરવા બેઠા છે," બાઈ અતિશય ત્રાસ પામતાં બોલી.

મારી ઊભો થયો. વાગેલે પગે ખૂબ પીડા થતી હતી; તેને પકડીને તેણે બાઈને કહ્યું:

" બા, તમારા દીકરાને મોટી વાંદરી કાંકરડી ખાતી હતી તેની પાસેથી મેં એને છોડવ્યો; તેના બદલામાં તમે મારો પગ ભાંગ્યો ! "

" તું અને તારી વાંદરી પડોને ઊંડા ધરામાં. આ પાપમાંથી હું હવે કેમ કરીને છૂટવાની ? તમારા લોકની અમે છાયા ય ન લઈએ, અને તું તો છેક મારા ઘરમાં પેઠો. હાય હાય ! છેક રસોડામાં, દેવસેવાની ઓરડીમાં ! હે રામ, હે કૃષ્ણ, હે ભગવાન ! હું ક્યાં જાઉં ? આ ભ્રષ્ટવેડા હવે શે ધોયો જશે ? "

મારી બિચારો હજી એનો પગ પંપાળતો જ ઊભો હતો.

" અલ્યા ચંડાળ, હજી જાય છે કે નહિ ?" એમ બરાડતી બાઈએ બીજી એક લાકડી લગાવી. બિચારો છોકરો બૂમ પાડતો નાઠો, અને રસ્તા પર જઈ ઊભો.

અત્યાર સુધીમાં બારણે તો લોકોની ઠઠ જામી ગઈ હતી.

લોકો હાય હાય કરતા પોકારતા હતાઃ " ઘરમાં અંત્યજના છોકરા પેઠા ! "

દૂર રસ્તાને નાકે મારીની મા, પોતાનાં છોકરાંને કોઈ મારી નાંખશે એ બીકે બૂમો પાડતી ઊભી હતી.

૩

પેલા પ્રસંગને બની ગયે બે વરસ વીતી ગયાં છે. મુકુંદન હવે કાંઈક મોટો થયો હતો. બે માઇલ છેટે આવેલા કમલાપુરની અંગ્રેજી નિશાળમાં તે ભણવા જતો હતો. વેલ-પટ્ટીથી બીજા પણ બે છોકરાઓ એ જ નિશાળમાં ભણવા જતા એટલે સંગાથ પણ હતો. વાંદરીની વાત લગભગ ભૂલાઇ ગઈ હતી. માત્ર મુકુંદનના મોં ઉપર એક મોટા ઘાનું નિશાન રહ્યું હતું.

મારી ઊંચ વરણના છોકરાની બાબતમાં વચ્ચે પડ્યો અને બ્રાહ્મણના ઘરમાં પેસવાનું તેણે સાહસ કર્યું એ એની મા ભૂલી જ શકતી નહોતી. પાછળથી એને જેટલાં દુઃખ પડ્યાં એ બધાંનું કારણ આ હડહડતા પાપાચરણને જ તે માનતી. પોતાની ખરી કમાણીના પૈસા ખરચી મારીઆઇ માતાના મોટા ઓચ્છવ વખતે ત્રણ વરસ સુધી દર વરસે એક એક બકરો તેણે ચઢાવ્યો, અને પાપમાંથી છોડાવવા માતાજીને ઘણીએ આજીજી કરી. પરંતુ માતા પ્રસન્ન થાય જ નહિ. પહેલાં તેનો ધણી તાડીને માંડવે છ સાત દિવસે જતો તે હવે રોજ જવા લાગ્યો. ગરીબાઇ અને દુઃખ વધવાની સાથે તેનું વ્યસન પણ વધતું જ ગયું. ઘણી વાર તો એવું બને કે મોટે પરોઢિયે ઊઠીને બપોર સુધી જંગલમાં ફરી ફરી લાકડાં વીણી લાવીને વેચ્યાના જે પૈસા આવ્યા હોય, તે એલો માણસ ઊઠાવી લઇ તાડી પીવા જાય અને છોકરાં

ભૂખે ટળવળે. પીને ટે થઈ એ ઘેર આવે અને પછી ખાવાનું માગે. ઘરમાં કશું હોય નહિ એટલે સોંઘી બિચારી પેલી બૈરી તેના ભોગ મળે.

માર ખાતી ખાતી એ બાઈ બોલે: "મારી, ચિન્નન, રડશો નહિ મારા દીકરા. હવે મજૂરો લેવા પેલો માણસ આવશે ત્યારે આપણે કેન્ડી જતાં રહીશું. આ વરૂ ભલે તાડીની દુકાનમાં સબડતો."

એ વરસ વરસાદ ન થયો. બધાં ખેતરો સુકાઈને વેરાન થઈ ગયાં. ગરીબ લોકોને ક્યાંયે રોજી ન મળે. સહુની દશા બૂરી આવી હતી. પરંતુ અંત્યજ લોકોની દશા તો વર્ણવી જાય તેવી નહોતી. બગીચાઓ માટે મજૂરની ભરતી કરવા કંગની આવ્યો. ભૂખે મરતાં લોકોએ તેને અન્નદાતા તરીકે વધાવી લીધો.

ખેતીવાળા તો કહેવા લાગ્યા: "આ માણસો તો અજ્ઞાન લોકોને ભોળવીને ફસાવવા આવ્યા છે. તેઓ જુઠ્ઠાં વચનો આપીને ગરીબ લોકોને છેતરે છે." છતાં કેટલાંય કમનસીબ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ખુશીથી કંગનીની સાથે ગયાં. મારીની માએ પણ પોતાનો છૂટકારો શોધ્યો. પોતાના બે દીકરાને પણ સાથે જ લીધા. પહેલાં તો ધણીને દેશમાં મૂકી જવાની વાત હતી; પણ છેલ્લી ઘડીએ તેણે દારૂતાડીને ન અડકવાના સોગન લીધા અને તે પણ સાથે ચાલ્યો.

૪

બીજાં ત્રણ વરસો વીતી ગયાં. મુકુંદને શાળાન્ત પરીક્ષામાં માન સાથે પસાર થયો. મા ઉપર તેને બહુ જ વહાલ હતું. તેણે મન સાથે વિચાર કર્યો કે 'ઘેર જઈ માને આ

ખુશખબર જલદી પહોંચાડું.' તેના મિત્રોની દરખાસ્ત પાસેની ટેકરી ઉપરના મંદિરે જઈ આખો દિવસ ગમ્મતમાં ગાળવાની હતી, પણ તે કબૂલ કરતો નહોતો.

એક મોટા છોકરાએ કહ્યું: " મુકુંદન, આમ છોકરી જેવો શું થાય છે? તારે અમારી સાથે આવવું જ પડશે. મોડું થઈ જશે તો છેક તારે ગામ આવીને પહોંચાડી જઇશ, પણ તારે આવવું તો પડશે જ."

છએક છોકરા બોલી ઊઠ્યા: " હા, હા. આવવું જ પડશે." એટલે મુકુંદનને કબૂલ થવું પડ્યું, અને બધા ઉજાણી કરવા ઊપડ્યા.

તહેવારનો દિવસ હતો એટલે જાત્રાળુઓનાં ટોળેટોળાં ત્યાં જતાં હતાં. છોકરાઓને બહુ જ મઝા પડી. તેઓએ ધરાઈને આનંદ માણ્યો. તેમનામાંનો એક રૂના કોઈ શ્રીમંત વેપારીનો દીકરો હતો. છોકરો લાડકવાયો હતો. તેની પાસે પોતાની મરજીમાં આવે તે રીતે વાપરવા મળેલી એક પાંચ રૂપિયાની નોટ હતી. તેમાંથી બધાએ મીઠાઈ ખાધી અને આખો દિવસ તડકામાં ભટક્યા.

ટેકરી ઉપરથી ઊતરતાં મુકુંદન કહે: " રામકૃષ્ણ, ખૂબ તરસ લાગી છે."

છોકરાઓએ જવાબ આપ્યો: " આટલામાં કોઇ જગાએ પાણી નથી."

" જાઓ, જાઓ," પેલા મોટા છોકરાએ કહ્યું. " આ પાસે જ હનુમાન તળાવ છે, એટલું ય નથી જાણતા?"

નજીકમાં જ ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલી હનુમાનની મોટી મૂર્તિ હતી, અને તેની પાછળ ઉપર જણાવેલું તળાવ હતું.

પાણી સારીપેઠે ગંદું હતું, પણ મુકુંદનને ખૂબ તરસ લાગી હતી એટલે તેણે તો એ પીવાય તેટલું પીધું. પછી હનુમાનની પૂછડી જોવા થોડું થોભીને પાછા ઊપડયા. મુકુંદન ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે મોડું થઈ ગયું હતું, અને અંધારું પણ ખૂબ થઈ ગયું હતું. અવાજ સાંભળતાં જ એની મા બારણું ઉઘાડવા દોડી.

તે બોલી: "મારા દીકરા, આખો દિવસ થયો તારી રાહ જોતી બેસી રહી છું અને તું કેમ આટલો મોડો આવ્યો? તું સવારે તો કહેતો હતો કે પરીક્ષાનું પરિણામ જણાશે કે તરત જ તું મને કહેવા દોડી આવશે."

"બા, અમે ટેકરી ઉપરને મંદિરે ગયા હતા. બધા છોકરાઓએ ત્યાં ઉજાણી રાખી હતી. હું તો ઘણો યે ઘેર આવતો રહેવાનું કરતો હતો, પણ બધા છોકરાઓએ મને આવવા જ ન દીધો."

"કાંઈ નહિ, બેટા. પણ તારી પરીક્ષાનું શું થયું?"

"તેમાં તો, બા, હું પહેલા વર્ગમાં વળી પહેલે નંબરે પાસ થયો છું."

માએ દીકરાને છાતી સરસો ચાંપ્યો. તેની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં. તેના જેવી વિધવા માના વિના બીજું તો કોણ એના મનના વિચારો કહી શકે?

૫

ઘર કેમ આજે સૂનકાર છે? મોટી ખુશાલીના છેલ્લા બનાવને તો હજી થોડા જ દિવસો થયા છે.

હકીકત ટુંકામાં જ કહી શકાય એમ છે. પેલી ટેકરી ઉપરની ઉજાણીમાંથી ઘેર આવ્યો તે જ રાતે મુકુંદન માંદો પડયો. તેના પેટમાં કાંઈક થઇ આવ્યું. કોગળિયું છે તેની

કોઈને ખબર ન પડી. મા બિચારી સારવાર કરતી હતી તે પણ રોગમાં ઝપટાઈ. ગામડાગામમાં, જ્યાં દારિદ્ય અને અજ્ઞાનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે, ત્યાં માંદા માણસને બચવાની આશા ઓછી જ હોય છે. છોકરો તો પાડાપાડોશીની સારવારને પરિણામે જેમ તેમ કરીને બચ્યો. પરંતુ માએ તો જ્યાં સુધી હલાયુંચલાયું નહિ ત્યાં સુધી પોતાનું દુઃખ છાનું જ રાખ્યું, અને પછી તો કશો ઈલાજ કામ આવે તેમ રહ્યું જ નહિ.

એક વાર કાંઇક શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે બોલી ઊઠી: "ઓ મારા દીકરા? કોણ હવે તારી સંભાળ લેશે?" આટલા શબ્દો બોલી, વળી તે બેભાન થઈ ઢળી પડી, અને થોડી ક્ષણમાં તેનો આત્મા ઊડી ગયો.

૬

પંદર વરસ વહી ગયાં હતાં. જૂનાં સ્થાનો હવે ઓળખાય એવાં પણ નહોતાં રહ્યાં. વેલમપટ્ટી લગભગ ઉજડખંખ થઈ ગયું હતું. બ્રાહ્મણવાડો આખો અલોપ થઈ ગયો હતો. એક માત્ર મંદિરના પૂજારીનું ઘર બાકી રહેલું હતું. પણ અડધી ચેરી ખંડેર થઇ ગઇ હતી.

મારી અને ચિન્નન તેમનાં માબાપ સાથે લંકામાં ઉછરીને મોટા થયા. તેઓ ચાના બગીચામાં રહ્યાં ત્યાર પછી તરત જ બાપે જૂની લત શરૂ કરી હતી. થોડા વખત પછી તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. તેણે સ્ત્રી જોડે કજિયો કર્યો અને ભીખારી બની ઠામેઠામ ભટકવા માંડ્યું. પછી તેનું શું થયું તેની કોઇને ખબર ન પડી. મારી અને ચિન્નન મા સાથે ચાના બગીચામાં રહી મજૂરી કરવા

લાગ્યા ને સાદું સંયમી જીવન ગાળવા લાગ્યા. મારી હવે ૨૫ વરસની ઉંમરનો થયો હતો. તેની માએ એક પડોશી મજૂરની બગીચામાં જ જન્મેલી છોકરીનું દીકરા માટે માગું કર્યું. તેનો સ્વીકાર થયો. લગ્ન થયા પછી થોડા જ વખતમાં મારીએ પોતાના વતન ગામડામાં જઇ વસવાની વાત કાઢી.

"આ દૂરના દેશમાં આપણે શા સારૂ વૈતરૂં કર્યા કરીએ, મા, અહીં આપણને ઘરબાર નથી, દેવ નથી, સુખે રોટલો ખાવાનો નથી. અહીં માણસનું જીવતર એનું પોતાનું નથી. આપણે ઢોરની જેમ જીવીએ છીએ. હવે આપણી પાસે બસોક રૂપિયાનો જીવ થયો છે. આપણે દેશ જતાં રહીએ. એક ગાડું રાખશું, બળદની કે ગાયોની જોડ લઇશું અને નીરાંતે રોટલો ખાઇશું. આપણા દેશમાં સેંકડો લોકો એથી યે ઓછામાં આનંદ માને છે."

"હા દીકરા," માએ કહ્યું. "ચાલો ત્યારે જતાં રહીએ. મને પણ આપણી જૂની ઝૂંપડીમાં મરવાનું ઘણું મન છે."

હિંદુસ્તાન જતા મજૂરોની પહેલ વહેલી ટૂકડીનો સાથ શોધી તેઓ પોતાને ગામડે પાછાં આવ્યાં. મારીએ બળદની જોડ અને ગાડું વસાવ્યાં.

પણ ભાગ્ય બે ડગલાં આગળ જ હતું. એક બળદનો પગ અજાણતાં લૂલો થયો, એટલે એ તો માથે પડ્યો. એને વેચી શકાય એમ પણ નહોતું. મારીએ ગુજરીમાંથી બીજો બળદ લીધો. પણ એટલામાં ઢોરની મરકી ચાલી, અને તેના ત્રણે બળદ તેમાં ઝપટાઇ ગયા. તે ગામના એક ખેડૂતને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો અને જેમતેમ કરીને માનું પોષણ કરવા

લાગ્યો. તેનો ભાઈ ચિન્નન કજિયાખોર નીવડ્યો, અને મલાયા તરફ જતો રહ્યો.

છતાં મારીની પંદર વરસની સ્ત્રી પૂવી એ દુખિયાંનો વિસામો હતી. તે બુદ્ધિશાળી, ચપળ અને બહાદુર હતી, અને પચીસ વરસની હોય એટલું કામ કરતી. જ્યારે જ્યારે ઘરના કામથી નવરાશ મળે ત્યારે જંગલમાં જઇ બળતણ આણતી, અથવા ખેતરે જઈ ઘાસનો ભારો લાવી તેની ઠીક ઠીક કિંમત લઈ આવતી. ભારા વેચવામાં તે હમેશાં ફાવતી. અઠવાડિયે બે ત્રણ વાર તે ચળકતી બેઆની લાવે તેનાથી ધણીના કમાણીમાં ઉમેરો થતો. તેઓ જેમતેમ કરીને પેટ ભરતાં હતાં.

વેલમપટ્ટીને સારૂ આ વરસ મહાવસમું હતું. વરસાદનો છાંટો પડ્યો નહોતો. એ ભાગમાં ચાર વરસથી વરસાદના સાંસા તો હતા જ, પણ આ વરસે તો સૂકવણાની અવધિ આવી હતી. લગભગ બધા કુવામાંથી પાણી સૂકાઇ ગયાં હતાં. ખેતર ખેતી વિના ઉઘાડાં પડ્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ પીવાનું પાણી મેળવતાં પણ આપદા પડતી. ઘણાં કુટુંબો પેટનો ખાડો પૂરવાને ઘર છોડી દૂરદેશ ચાલ્યાં ગયાં. પણ મારી અને તેની સ્ત્રીથી જવાય એમ નહોતું, કારણ ડોશી ઝૂંપડી મૂકીને ખસવાની સાફ ના પાડતી હતી. તે કહેતી, "દીકરા, મારાં હાડકાં અહીં જ પડવા દે. આ તો મરિયાઈ કોપ્યાં છે. આપણે અહીં રહીએ કે નાસી જઇએ તો યે દીકરા, એ આપણને માફ કરનાર નથી."

તેઓ લંકાથી પાછાં ફર્યા ત્યારથી ડોશીને જૂના દિવસો ફરીફરીને યાદ આવતા હતા. તેને લાગતું કે પોતાના

દીકરાઓએ બ્રાહ્મણનું ઘર અભડાવ્યું તે પાપને પરિણામે આજે આ બધાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

"એ બ્રાહ્મણીના રસોડા પાસે તું ગયો જ શા સારૂ? એ તો મહાપાપ કહેવાય, બેટા." ડોશી ફરીફરીને કહેતી અને મનમાં બોલ્યાં કરતી, 'ખમા કરો, મરિયાઇ; ખમા કરો, મા.'

વેલમપટ્ટીમાં હવે અંત્યજોનાં પાંચ જ ઘર રહ્યાં હતાં. ગામનું તળાવ ઘણા વખતથી સૂકાઇ ગયું હતું. આખી સીમમાં માત્ર એક પંડાશી વેલ્લાળના ખેતરના કુવામાં થોડુંક પાણી રહેલું, તેમાંથી તેઓ પીવાનું પાણી લાવતાં. પણ તેમનાથી કુવામાં ઘડા ઉતારાય એવું તો હતું જ નહિ, કારણ ઢેડનાં વાસણ અડકે તો કુવાનું પાણી અભડાઇ જાય. સાંજે કોસ ખેંચવાનું પૂરૂં થાય ત્યાં સુધી તેઓ રાહ જોયા કરતાં. પછી બળદને છૂટા કરીને નવડાવવામાં આવે, ત્યાદબાદ ઢેડની સ્ત્રીઓને નીકમાંથી એકએક ઘડો પાણી ભરવાની રજા મળતી. આ કિંમતી પાણીના સરખે સરખા ભાગ લેવા માટે સ્ત્રીઓમાં લડાલડી અને ચીસાચીસ થઇ રહેતી. કોઇ કોઇ વાર કેટલીક સ્ત્રીઓ વાંકી થઇને છીછરી નીકમાંનું બધું પાણી ડહોળી નાંખતી. બાકીની ક્રોધે બળી જતી, અને ખેતરના મજૂરો આ કજિયો જોવા ઉભા રહ્યા હોય તેમની આગળ ફરિયાદ કરતી. પેલા તિરસ્કારથી કહેતા, "તમે ઢેડાં તો કુતરાં એવાં જ જંગલી રહ્યાં!"

૭

કટ્ટી ગૌંડનના દીકરા હમેશની જેમ ખેતરની છાપરીમાં સૂતા હતા. ખેતરમાં પાક નહોતો એટલે ચોકી તો કરવાની

નહોતી; પણ કેટલાંક અધભૂખ્યાં ઢોર અને ચામડાના કોસ તથા દોરડાં એટલી વસ્તુઓ ચોરાઇ જાય એવી હતી ખરી. રાત્રિ શાંત હતી. થાકેલી કુદરત જ્યારે વિશ્રાંતિ લે છે ત્યારે જગતનાં તમામ કલહો અને દુઃખો દબાઈ જાય છે. માથા પર સુંદર નિર્મળ ચંદ્ર પ્રકાશતો હતો, અને આ સૂકાંભઠ ખેતરો પણ દૂધ જેવી ઊજળી ચાંદનીમાં રળિયામણાં લાગતાં હતાં.

એકાએક કુતરાંના ભયાનક ભસવાથી શાંતિમાં ભંગ પડયો. એક પડછાયો કૂવા આગળથી નીકળી નાનાં ઝાડવાંની છાયામાંની નીકને રસ્તે ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો જતો હતો.

'કોણ છે એ ચોર?' કટ્ટી ગૌંડનના નાના દીકરાએ બૂમ પાડી.

'શું છે? શું છે?' મોટા સેનગોદને અડધી ઊંઘમાં પૂછ્યું.

'અરે કાકા! અરે રાખિયાગૌંડા! અરે પાલાની! ચોર છે ચોર! કોસ લઇને નાસી જાય છે! પકડો! પકડો એને!' નાના છોકરાએ બૂમરાણ મચાવી મૂકયું. પછી તો બૂમાબૂમ અને ચીસાચીસનો પાર ન રહ્યો. પાડોશના ખેતરોવાળાઓ પણ જાગી ઊઠયા, અને માણસો અને કુતરાં કીકિયારી કરતાં અને ભસતાં દોડવા લાગ્યાં.

ચોરને પકડાતાં વાર ન લાગી. એક જુવાન સ્ત્રી પાણી ચોરી જતી હતી! દોરડું ને ઘડો લઇને તે આવી હતી અને તેણે કૂવામાંથી પાણી કાઢયું હતું.

'અલ્યા!' કટ્ટીના છોકરાઓ સાથે બોલી ઊઠયા. 'આ તો ઢેડણ છે. એણે કૂવામાં ઘડો બોળ્યો. મારી નાંખો એને, મારો લાત, એનો ઘડો ફોડી નાંખો, એનાં હાડકાં ખોખરાં કરી દો!'

એક પળમાં ઘડાના કકડેકકડા થઇ ગયા, અને બિચારી છોકરી પર ઉપરાઉપરી પ્રહાર પડવા લાગ્યા. અંતે તે બેભાન થઇને જમીન પર પડી.

'બસ કરો, એ મરી ગઇ છે, હવે એને વધારે મારશો મા.' સેશન્સ કોર્ટનો કડવો અનુભવ પામેલા રાખિયાગોંડને કહ્યું. 'એક ખાડો ખોદો અને કુતરીને એમાં દાટી દો કે કશી પંચાત ન રહે.'

આ શબ્દો સાંભળી પેલા કોપેલા માણસોને કંઇક ભાન આવ્યું.

'આ છોકરી કોણ છે, કોઇ જાણે છે?' એક ડોસાએ તપાસ કરવા માંડી.

'પેલા કાંડી મારીની વહુ. અરે રામરામ! બાપડી આમ છે તો ભલી, પણ એને આ શું સુઝયું?' કદ્રીનો મોટો છોકરો બોલ્યો.

'કાલે એ ઢેડાંઓને અમે પાણી લેવા દીધા વિના કાઢી મૂક્યાં. એટલે હરામખોરોએ આ કામ કર્યું,' નાના ભાઇએ કહ્યું.

'ધરમ ને ધ્યાન, સારૂં ને નરસું, બધું આ ભયંકર સૂકવણામાં ભેળસેળ થવા બેઠું છે,' એક ઊંચા ગોંડનના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યા.

'એ મરી નથી ગઇ, ઢોંગ કરે છે. મારો એને લાત, એટલે ઊઠીને ઘેર દોડી જશે,' એક બીજાએ કહ્યું, અને પોતાની સલાહને અમલમાં પણ મૂકી. છોકરી જરાક હાલી, પણ ઘેર દોડી જવા ઊઠી ન શકી. ઉપરથી લાતોનો વરસાદ પડતો હતો છતાં તે હજુ બેભાન જ પડી હતી.

'ઉપાડો એ કુતરીને અને શેરીમાં મૂકી આવો,' રાખિયાગોંડને સલાહ આપી.

ત્રણ ચાર જણે છોકરીનું ગાંસડી જેવું થઇ ગયેલું શરીર ઉપાડયું અને એને શેરીમાં મૂકી આવ્યા.

૮

અનાથ છોકરાનાં પરાક્રમો સાચેસાચ નોંધી રાખેલાં હોય તો તે હમેશાં વાંચવા જેવાં હોય છે. આપણે બધા દુર્ભાગી ન હોઇએ, પણ આપણા કરતાં વધારે દુર્ભાગી એવા કોઇના અનુભવોમાંથી આપણે બોધ તો દરેક જણ લઇ શકીએ. માના મરણ પછીનાં મુકુંદનાં પરાક્રમો બહુ જ રસ પડે એવાં અને બોધદાયક છે. પણ એ પોતે તે લખી નથી ગયો, અને હવે બીજાઓ પાસેથી તે ભેગાં કરવાથી કશો લાભ નથી. એટલું કહેવું બસ છે કે હવે એ પૂરેપૂરો ડાકટર બન્યો હતો, અને કમલાપુરનું લોકલ ફંડનું ઇસ્પિતાલ એના હાથમાં હતું. તેણે દૂરદૂર ભમવામાં મણા નહોતી રાખી. ભૂગોળનું ઘણું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે મેળવવું એ અનાથ છોકરાઓનો હક છે.

ચાર મજબૂત માણસો ખભે એક કાથીનો ખાટલો લઇને દવાખાનાના ચોગાનમાં દાખલ થયા. ડાકટરની ઑફિસ સામે આવી તેમણે ખાટલો હળવેથી જમીન પર મૂકયો અને બૂમ પાડીઃ 'સ્વામી! સ્વામી!' એમનો અવાજ જ કહી આપતો હતો કે તેઓ સારવાર માટે આવેલા 'અસ્પૃશ્યો' હતા.

'એ શું છે, મૂથા? જા, જો તો ખરો, મડદું છે કે શું?' ડૉ૰ મુકુંદન વાર્ષિક નિવેદન માટે પત્રકોના સરવાળા કરતા હતા અને તાળો મેળવતા હતા; ત્યાંથી નજર ઊંચી કરીને તેમણે દવાખાનાના નોકરને કહ્યું.

ગામની નિશાળના હેડમાસ્તર સવારે ફરવા ગયેલા ત્યાંથી

પાછા ફરતાં જરા દવાખાનામાં ડોકિયું કરવા આવેલા તેમને ડાકટરે કહ્યું: 'તોબા છે આ ગામથી! લગભગ દરેક અઠવાડિયે ખૂન અને મડદાની તપાસ તૈયાર હોય જ છે.'

'બહુ જ જંગલી અનાડી છે આ જિલ્લાના લોકો,' તાંજોરના વતની હેડમાસ્તરે ટાપશી પૂરી. 'ધૂળગજાની વાતમાં લડી પડે છે, અને એમાંથી તરત જ મારામારી અને ખૂન થાય છે. આ લોકોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો વધારે પ્રચાર કરવો જોઇએ. ત્યાર પછી જ કંઇ સુધારાની આશા રાખી શકાય.'

'મડદું નથી, સાહેબ,' મૂથાએ કહ્યું. કોઇ છોકરીને સખત માર પડેલો છે.'

'એ લોકોને કહે કે છોકરીને અહીં ટેબલ પર લાવે,' મુકુંદને કહ્યું.

'મને લાગે છે કંઇક બૈરીનો ઝગડો હશે,' હેડમાસ્તર સહેજ હસીને બોલ્યા.

'હોય, ચાલો જોઇએ તો ખરા,' મુકુંદને કહ્યું.

પેલા માણસોએ છોકરીને ખાટલામાંથી ઉપાડી અને અંદર મોટા ટેબલ પર લાવી સૂવાડી.

'બહુ જ સખત માર છે,' ઘા તપાસતાં ડાકટરે કહ્યું. બહારની ઘણીખરી ઇજા કેવળ ઉઝરડા હતા, પણ બંને હાથનાં હાડકાં ભાંગી ગયાં હતાં.

'એ જીવશે ખરી?' મારીએ પૂછ્યું. છોકરીને લાવનાર ટોળામાં એ હતો.

"મારી ઘરવાળી છે, સાહેબ. એ જીવવાની આશા લાગે છે?' મારીએ પૂછ્યું. તેની આંખમાંથી આંસુ દડદડવા લાગ્યાં.

'હા, જરૂર! એ સાવ સાજી થઈ જશે, ભલા માણુસ.

એને મહિનો ઇસ્પિતાલમાં રાખવી પડશે.'

મારીએ એકદમ ઠુઠવો મૂકયો. 'અરેરે, એક મહિનો હું કેમ કાઢીશ? એની કાંજીનું અમે શું કરીશું?'

'મૂરખ, એને અમે અહીં ખવડાવીશું. તું ચિંતા નહિ કર.'

'મારી, તને ખબર નથી?' એના એક સાથીએ કહ્યું. 'ડાકટર સાહેબ આપણા જ ગામના ઐયા છે; આપણા સીનૈયાના દીકરા. એ આપણી લાજ રાખશે. એને સાજી કરી દેશે.'

'તેઓ એને ખાવાનું આપશે. એ સાજી થઇ જશે ત્યાં સુધી તને પણ કંઇક ખાવાનું આપશે. ડર મા,' ત્રીજો બોલ્યો.

'ડરીએ શા માટે? સ્વામી બહુ ભલા છે,' ત્રણ જણ ફરી સામટા બોલી ઊઠયા.

મારીએ હવે મુકુંદનના મોં સામે તાકીને જોયું.

'તમે મુકુંદૈયા, નહિ સ્વામી?' તેણે પૂછયું.

'હા, હા,' છોકરીના ભાંગેલા હાથ તપાસતાં મુકુંદને અધીરાઇથી જવાબ આપ્યો.

'જય જય, ડાકટર સાહેબ,' હેડમાસ્તરે કહ્યું. 'કેસ અટપટો છે, એટલે તમને ખલેલ પાડવી ઠીક નહિ. હું જાઉં છું.'

'જય જય, માસ્તર સાહેબ,' મુકુંદને કહ્યું. મારી તરફ વળીને બોલ્યો, 'આ કજિયો શો હતો, અલ્યા? આ શી રીતે બન્યું એ તો કહે.'

પેલા માણસોએ વાત સંભળાવી. સૌ સામટા બોલતા હતા તેથી શું બન્યું છે એ સમજી લેતાં મુકુંદનને જરા મુશ્કેલી પડી.

૯

'આ કેવું વિચિત્ર!' મુકુંદન મનમાં કહેતો હતો. 'જ્યારે જ્યારે હું આ ગરીબ છોકરી પાસે જાઉં છું, ત્યારે ત્યારે મને મારી

માતાનાં ફૂલોની મધુર સુવાસ આવે છે ને હું મુગ્ધ થઇ જાઉં છું.'

વાચક, ઘણાં વરસો પહેલાં લીધેલી મધુર સુવાસ, અથવા બચપણમાં સાંભળેલો સંગીતનો એકાદ સૂર તેનાં સર્વ સ્મરણો અને સંજોગો સાથે ફરી સ્મૃતિમાં અચાનક તાજો થાય છે એ અનુભવ તેં લીધો છે ખરો ?

મુકુંદને અતિશય હળવે હાથે ઘા સાફ કર્યા, એના પર પાટા બાંધ્યા, ભાંગેલા હાથે પાટિયાં બાંધ્યાં, અને છોકરીને પૂછયું, 'હવે કેમ લાગે છે ?'

'બહુ સારૂં, સાહેબ,' પૂવીએ કહ્યું, 'પ્રભુ તમારૂં ભલે કરે ને તમને ભર્યા ભંડાર આપે.' એના મોંમાંથી ભલા ડાકટરને આશીર્વાદના આ શબ્દો નીકળતાં એની આંખો માતાની વત્સલ દૃષ્ટિના અવર્ણનીય તેજથી ચમકવા લાગી.

'શું હું આ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છું ?' છોકરીના ખાટલા આગળથી જતાં જતાં મુકુંદન મનમાં બોલ્યો. 'હવે આ છોકરીને જ્યારે જ્યારે જોઉં છું ત્યારે મારી વહાલઘેલી માના વિચારો મને કેમ આવ્યા કરે છે ?'

'મૂથા, તેં અહીં કયાંયે ફૂલ વીણીને રાખ્યાં છે ?'

'ના સાહેબ, અહીં ફૂલ જ કયાં છે ? આ છોડવા અને વેલા તે પાણી વિના સુકાઈને ચીમળાઈ ગયાં છે'.

મુકુંદનની માને ફૂલોનો ભારે શોક હતો. તે વિધવા થઈ અને વેણીમાં ફૂલો ગુંથાય એવું ન રહ્યું ત્યાર પછી પણ તે રોજ ફૂલ વીણી ભેગાં કરતી અને ઘરમાં દેવઘરના ખુણામાં મૂકતી.

ઇસ્પિતાલમાં પૂવી સૂતી હતી તેની પાસે મુકુંદન ફરીફરીને આવતો.

'વિચિત્ર, બહુ જ અજબ ! આ મધુર સુવાસને હું મારા

મગજમાંથી કાઢી જ શકતો નથી. લોકો કહે છે કે સ્ત્રીપુરુષો મરી જાય છે ત્યારે તેમનો વિનાશ નથી થતો પણ તેઓ નવો જન્મ લે છે. કદાચ આ અંત્યજ બાળા મારી મા તો નહિ હોય, કોણ જાણે?' મનમાં આવો વિચાર કરતો મુકુંદન તે ઊંઘતી હતી તે વખતે તેની મુખાકૃતિ સામે ટગરટગર જોઈ રહ્યો, અને એ વિચાર તેના અંતરમાં વ્યાપી વળ્યો. પેલાં સ્વર્ગીય પુષ્પોની મહેક વધારે ને વધારે પ્રતીત થવા લાગી, અને તે પાછો બાળપણ અનુભવવા લાગ્યો.

૧૦

સાધારણ રીતે મુકુંદનને પથારીમાં પડયા પછી તરત જ ઊંઘ આવી જતી. માણસ ઊંઘી જવા માટે પથારીમાં પડયો હોય તે વખતે જે વિચારો મનમાં ફરીફરીને ઘોળાય છે, તેને હાંકી કાઢવાની કળા તે એક સંન્યાસી પાસેથી શીખ્યો હતો. પણ આજે એની કળા કામ ન આવી. એનું આખું બાળજીવન સ્મૃતિમાં તાજું થયું, અને ઊંઘવાના બધા પ્રયત્નો કર્યા છતાં ખસ્યું નહિ. એક કલાક પથારીમાં પાંસાં ફેરવ્યાં પછી તેણે એ પ્રયત્ન છોડી દીધો, અને દીવો સળગાવી એક ચોપડી વાંચવા લીધી. તે એક સ્વર્ગસ્થ પરમ મિત્રે આપેલી ગીતાજીની પોથી હતી. વાંચતાં વાંચતાં આ શ્લોક આવ્યો :

वासासि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

આ લીટીઓ તેણે પહેલાં ઘણી વાર વાંચી હતી. પણ આજે એમાં ઊંડા અર્થ અને સત્ય ચમકતાં લાગ્યાં.

' ખરેખર, શરીર રોગી થાય અને મરી જાય એટલા જ માટે જુવાન અને જોશવાળો આત્મા વિનાશ પામે એ કેમ

બની શકે? અશક્ય!' તે મનમાં બોલ્યો અને વિચારની ધૂનમાં ચઢી ગયો.

'પણ' મુકુંદની વિચારમાળા આગળ ચાલી; 'જીર્ણ થયેલું શરીર તજી દીધા પછી આત્મા જે નવું શરીર ધારણ કરે તેનો નિર્ણય તો તેનાં પાપપુણ્યથી થાય છે. ત્યારે આપણે કોઈ પણ જીવને—મનુષ્યને કે પશુ-પક્ષીને—દુઃખી દશામાં જોઈએ, ત્યારે આપણાથી અપાય એટલી મદદ તેને આપવી જોઈએ. કારણ કદાચ આપણું કોઈ પ્રિયજન—માતા, પિતા, મિત્ર, પત્ની કે બાળક—જેના મરણને સારૂ આપણે હજી શોક કરતા હોઈએ તે જ પોતાનાં ફળો આ સ્વરૂપ લઈને ભોગવતું હોય, તેમ જ કોઈ માણસ દુનિયાનું સુખ ભોગવતું હોય ત્યારે આપણે તેની અદેખાઈ ન કરીએ; કારણ કદાચ આપણું કોઈ પ્રિયજન નવો જન્મ પામીને પોતાના પુણ્યકર્મનું સુફળ ભોગવતું હોય. આટલું જો આપણે સમજી શકીએ તો આપણું હૃદય આનંદથી ઊભરાય, અદેખાઈથી નહિ.

તેને ખબર ન પડી, પણ આ વિચારોમાં તેને ઊંઘ આવી ગઈ.

૧૧

મુકુંદની મા રાંધતી હતી. 'બેટા મુકુંદ, તું તૈયાર છે? તારો વખત નથી થયો?'

એમાં જરા યે ફેરફાર નહોતો. એ માતાનો જ મધુર અવાજ. આટલા દિવસ તે મરી ગઈ એવી કલ્પના પોતે શા સારૂ કરી હતી? મા તો અહીં જ હતી, જીવતી હતી અને તેને

બોલાવતી હતી. તે મરી ગઈ, અને પોતે રખડયો તથા દુઃખ વેઠયાં એ બધું જ બેહૂદું સ્વપ્નું હતું.

'હા, કેવું સુખ!' તે મનમાં બોલ્યો. 'હવે હું એને કદી મારો ચેપ લાગીને મરવા નહિ દઉં.'

*

એકાએક દશ્ય બદલાવા લાગ્યું. પોતે મોટો થઈ ડાક્ટર બન્યો હતો, અને મા તો પેલા નાના નિશાળિયાની વિધવા માતા જ હતી. એ તેની તરફ નિશાની કરતી હતી અને શેરી તરફ દોડતી હતી. તે આનાકાની કરતો હતો, પણ સમજ્યા વિના. છતાં મા તો દોડતી જ રહી, અને આખરે અદશ્ય થઈ ગઈ.

તે રાત્રે શેરીમાં દાખલ થઇ હતી. ત્યાં લોકો ક્રોધેભર્યા તેની પર તૂટી પડયા અને તેનાં હાડકાં ભાંગી નાંખ્યાં, અને ચાર ઊંચા માણસો તેને કાથીના ખાટલા પર સૂવાડીને લઈ આવ્યા.

*

દશ્ય ફરી બદલાયું. તે ફરી બાળક બની ગયો હતો, અને દુઃખથી પીડાતો પથારીમાં પડયો હતો, તેનાથી ઊઠાતું નહોતું. લોકો કહેતા હતા, એને કૉલેરા થયો છે. તે માને બૂમ મારતો હતો, છતાં તે પાસે આવતી નહોતી. પછી ચાર માણસો ચૂપચાપ આવ્યા, માને વાંસની ઠાઠડીએ બાંધી અને લઇ ગયા. તે ચીસ પાડીને જાગી ઊઠયો.

*

તેના હાથમાંથી ગીતા પડી ગઈ હતી. આરામખુરશીમાં પડયો પડયો તે ઊંઘી ગયો હતો, અને તેને સ્વપ્નાં આવતાં

હતાં. તે ઊઠી પથારીમાં પડયો અને ફરી ઊંઘી ગયો.

૧૨

મુકુંદને મારીની બહુ જ કાળજીથી સારવાર કરી. તેને સાજી થતાં મહિનો લાગ્યો. હવે વિદાય દેવી વસમી હતી.

'મારી, ભાઈ, એક વાત કહું?' મુકુંદન બોલ્યો.

'હા, સાહેબ, જરૂર.' મારીએ કહ્યું.

'આપણે જ્યારે નાના બાળક હતા ત્યારે તેં મને વિકરાળ વાંદરીના પંજામાંથી છોડવ્યો, અને બદલામાં મારી બાએ તને માર મારેલો.'

'એવું કંઈક બનેલું ખરું,' મારીએ કહ્યું. 'પણ એને તો કેટલો ય કાળ વીતી ગયો, સાહેબ. આજે તમે મારી સ્ત્રીને નવો જનમ આપ્યો. પછી જુની વાતો હું ક્યાં સંભારું?'

'મારી, પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ મરી જાય ત્યારપછી તેમને પોતાનાં ભલાં કે બૂરાં કામોનાં ફળો ભોગવવા નવો અવતાર લેવો પડે છે એ તું જાણે છે?'

'હા સાહેબ, એવું છે ખરું. ઈશ્વર એટલો મોટો અને ન્યાયી છે.'

'મારી બાએ તને બહુ અન્યાય કર્યો, અને કદાચ તેનું ફળ એને મળતું હશે. એનો અન્યાય કંઈક ધોઈ કાઢવાનું મને મન છે. માબાપનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ દીકરાઓનો ધર્મ છે. તું અને તારી સ્ત્રી મારા ઘરમાં મારાં ભાઈબહેન થઈને રહેશો? તમારે સારૂ આ દોહ્યલા દહાડા છે. હું તમને સહેજે નભાવી શકીશ.'

'એમ કેમ થાય, સાહેબ? તમે મને કામ આપો તો

હું કામ કરૂં. પણ કુતરાંની જાત, તે તમારાં ભાઈબહેન કેમ થઈ શકે ?'

'મારી, સાચી વાત છે. તમને અને તમારી જાત પ્રત્યે લોકો કુતરાંની જેમ અથવા એથીયે ભૂરી રીતે વર્તે છે. પણ અમે ઈશ્વરનો ઘોર અપરાધ કરીએ છીએ.'

'હું એ વાત ન સમજું, સાહેબ. હું તો ગરીબ અભણ ઢેડ રહ્યો.'

'ઠીક, તમારે મારી સાથે રહેવાનું નક્કી. તારે, પૂવીએ અને તારી માએ.'

'મારી મા !' કહેતાં કહેતાં મારી હસી પડયો. 'એ તો એમ કદી ફસાય એવી નથી !'

હૅટ અને સાડી

"વહાલી, તારે બે વાગ્યા અગાઉ તૈયાર થઈ જવું જોઈએ. આપણે બાવન માઈલ દૂર જવાનું છે અને પાર્ટીનો સમય ૫ વાગ્યાનો છે."

મિ. કૌશિક આઈ. સી. એસ. પાર્વતીપુર વિભાગનો જુવાન આસિસ્ટન્ટ કલેકટર હતો. જિલ્લા કલેકટર મિ. મોબરલિ આજે ઈવિનિંગ પાર્ટી આપતો હતો અને તેમાં હાજર રહેવાનું મિસ્ટર અને મિસિસ કૌશિકને આમંત્રણ મળ્યું હતું.

મિ. કૌશિકે તો બધા હિંદુ વહેમોને બુદ્ધિપૂર્વક તજી દીધા હતા પણ તેની જુના વિચારની વિધવા માતાએ પોતાના પતિ માટે શ્રાદ્ધ કરવા આગ્રહ કર્યો. જ્યારે પુરોહિતોના જાણવામાં આવ્યું કે મિ. કૌશિક પોતે ક્રિયા કરવા અગ્નિ પાસે બેસવાના નથી પણ તેને બદલે, તેને જરાયે તકલીફ ન પડે માટે, બ્રાહ્મણ પુરોહિતને બેસાડવાનો છે ત્યારે તેમણે આ ક્રિયા કરાવવા માટે મોટી રકમની માગણી કરી. મિ. કૌશિક પહેલાં જ્યાં નોકરીએ હતા ત્યાં આ ક્રિયા સસ્તે થતી પણ પાર્વતીપુર સનાતનીઓનું કેન્દ્રસ્થાન હતું અને ત્યાં ન્યાતજાતના રૂઢિરિવાજના ભંગ બદલ ભારે દંડ ભરવો પડતો હતો.

મિ. કૌશિકને આ વખતે ખર્ચ માટે સાલતું નહોતું, પણ જે દિવસે શ્રાદ્ધક્રિયા કરવાની હતી તે જ દિવસે કલેકટરને ત્યાં પહેલી જ વખત પાર્ટીમાં જવાનું તેને આમંત્રણ મળ્યું હતું, તેની મુંઝવણમાં તે હતો. 'મારે તે દિવસે બપોરે કલેકટર સાથે બહુ જરૂરી કામકાજ છે' એમ જણાવી શ્રાદ્ધક્રિયા જેમ બને તેમ જલદી આટોપી લેવાની તેણે પુરોહિતોને સૂચના આપી હતી. એક વખત તેમની માગણી પ્રમાણેની રકમ નક્કી થઈ ગઈ એટલે ગોરબાવાઓ બધી સગવડ સાચવવા તૈયાર હતા. તેમણે મોટી મોટી બાબતો જતી કરવાનું વચન આપ્યું અને મેલ–ટ્રેનની ઝડપે ક્રિયા કરવાનું સ્વીકાર્યું.

*

બપોરના બે વાગ્યા છે. શ્રાદ્ધક્રિયા ખૂબ ઉતાવળથી અને બેપરવાઈથી કર્યા માટે ડોસીમા જરા ચિડાયાં તો હતાં પણ તેને પોતાના દીકરા પર અત્યંત પ્રેમ હતો અને વહુને જોઈ તો તે ગાંડી ગાંડી થઈ જતી.

જુવાન વહુના વાળ હોળતાં હોળતાં તે બોલી: "મારા મરણ પછી તો ગોપાલકૃષ્ણ શ્રાદ્ધ કરવાનું પણ કાઢી નાંખશે."

મિ. કૌશિકનું ખરૂં નામ ગોપાળકૃષ્ણ આયર હતું. પણ તે ઑકસફર્ડ ગયો ત્યારે ત્યાં પોતાનું નામ બહુ જ લાંબું લાગવાથી સુધરેલી ઈંગ્રેજી ફેશનનું અનુકરણ કરીને તેના ગોત્રથી ઓળખાવું તેણે પસંદ કર્યું. ત્યારથી તે મિ. કૌશિકના નામે ઓળખાતા.

ડોસીમાએ વહુને રાતો ચાંલ્લો કર્યો, વેણીમાં ફુલોનો હાર ગુંથ્યો અને પછી આ બધું બરાબર થયું છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા ફરીફરીને પાંચ સાત વખત તેના મોં તરફ જોયું અને જવાની રજા આપી.

"વ્હાલી, તૈયાર થઈ ગઈ?" મિ. કૌશિકે તેના 'ડ્રેસિંગ-રુમ'માંથી ઈંગ્રેજીમાં પૂછયું. તે પોતાની સ્ત્રી સાથે ઘણુંકરીને ઇંગ્રેજીમાં જ વાતચીત કરતો કારણ કે બેવકુફ હિંદની ભાષાઓમાં 'વ્હાલી' અને 'પ્રિયે' જેવા શબ્દો એ કહી શકતો નહોતો.

"હા, હું આવું છું," મિસિસ કૌશિકે જવાબ આપ્યો અને હસતી હસતી બરાબર સજ્જ થઈને પતિના ખંડમાં દાખલ થઈ. તેણે ઊંચામાં ઊંચી જાતની બેંગલોરી સાડી પહેરી હતી. સુંદર રાતી રેશમી સાડીથી તેનું સોનેરી બદન પૂર્ણતાથી દીપી ઊઠતું હતું.

તેને જોતાં જ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર બોલી ઊઠયા: "વ્હાલી, તું સુંદર લાગે છે હં." આ સાંભળતાં તેનું મોં શરમથી લાલ થઈ ગયું, અને તે વધુ સુંદર દેખાઈ. મૉટર-સાઇકલ બારણામાં જ તૈયાર ઊભી હતી. મિ. કૌશિકે તેને બાજુની બેઠક પર બેસાડી લીધી.

"ગુજરાતણોની પેઠે માથે સાડીનો છેડો નાંખી દે," મિ. કૌશિકે કહ્યું. "એટલે માથા પર ધૂળ ન પડે."

તેણે માથે હૅટ ઠીક કરીને મૂકી—બહાર જતાં તે હમેશ હૅટ પહેરતો—અને મૉટર-સાઇકલ દોડાવી મૂકી.

ફટ્—ફટ્—ફટટ્—ફટ કરતું તે યુગલ પાર્વતીપુર-મંગાપટનમના રસ્તે ઊપડયું. તેનો વહીવટ લોકલબોર્ડના હાથમાં હતો

પણ રસ્તાની સંભાળ રહેતી નહોતી. તેમાં ઘણા જ ખાડાટેકરા હતા. એ તાલુકો બહુ આગળ વધેલો નહોતો.

એ રસ્તા પર મૉટર-સાઈકલ ભાગ્યે જ જતી. બળદગાડાને એક કોર કરવા માટે અર્ધા માઇલ દૂરથી તમારે ભૂંગળું વગાડવું પડે. અને ત્યારે પણ કેટલાંક ગાડાં ખોટી બાજુએ જાય, કેટલાંક ખરી બાજુએ જાય, તો કેટલાંક કયી બાજુએ જવું તેનો નિશ્ચય ન કરી શકવાથી એમને એમ જ ચાલતા રહે. સ્ત્રી અને પુરુષોનાં ટોળેટોળાં, જાણે તેઓ કોઈ વિચિત્ર હાસ્યજનક પ્રાણીને જોતાં હોય તેમ, મોં વકાસીને અને દાંતિયાં કરતાં કલેકટર અને તેની સ્ત્રી તરફ એકી ટસે જોઈ રહેતાં. આખરે મુસાફરી પૂરી થઈ.

આમ હાડકાં પાંસળાં હલમલી ગયેલાં અને જરા નિરુત્સાહમાં મિ. કૌશિક કલેકટરના બંગલે પહોંચ્યો. પણ મિસિસ મોબરલિ આકર્ષક રીતભાતવાળી બહુ સારી બાઈ હતી અને તેને ખાસ કરીને હિંદીઓની સોબતમાં મઝા આવતી.

"કેવું સારૂં! કેવું સરસ રેશમ! કેવાં મઝાનાં ફુલ! અને તમારા કાળા વાળ, આવા વાળ મને હોય તો કેવું સારૂં! આ અમારા 'ગાઉન' કરતાં તમારી સાડી કેટલી સુંદર લાગે છે!" વગેરે વગેરે. દરેક માણસને સુખ લાગ્યું.

મઝાની મંડળી ઝામી હતી. વાતો કહેવાનો કાર્યક્રમ હતો. દરેક મજાકની વાત કરતો, અને મજાક હોય કે નહોય. પણ દરેકને ખડખડાટ હસવું પડતું. મંડળીમાં એક ડેપ્યુટી કલેકટર હતો. તે જુવાન હતો ને બધાને ગમતો. તે ઘણો હોશિયાર અમલદાર ગણાતો અને જબરો વાત કરનાર હતો.

"હવે તમારો વારો, મિ. સાકેતરામ," મિસિસ મોબરલિએ કહ્યું. "તમારે સૌથી સરસ વાર્તા કહેવી પડશે."

"હા, વાર્તા તો છે, પણ આ મંડળીને લાયકની નથી." આંખના મિચકારા સાથે તેણે જવાબ આપ્યો.

"તમારે તે કહેવી જ પડશે," વાર્તા કહેવા માટે હમણાં જ વખાણ પામેલા મિ. કૌશિકે કહ્યું.

"પાછળથી તમે મારો વાંક ન કાઢવાનું વચન આપો છો? મને લાગે છે કે તે વાર્તા ખરેખર ન જ કહેવી. અહીં તે નહિ ફાવે. હું કોઈ બીજી વાત કહું."

"ના, ના, તે જ કહો. અમારે તો તે જ સાંભળવી છે," દરેક જણ બોલી ઊઠયો.

"ઠીક, ત્યારે તે કહું. તે એક સાચી વાર્તા છે અને વધારામાં, તે આજે જ બનેલી વાત છે."

"આજે? ચલાવો," બધાએ કહ્યું.

"તમે થોડી ચા લેશો, મિસિસ કૌશિક?" તેના તરફ ફરીને મિ. સાકેતરામે પૂછયું.

"ના જી, થેન્ક યુ, તમારી વાર્તા જ સંભળાવો."

*

હું મારા જુક્તામાં બેસી પાર્વતીપુરને રસ્તે આજે આવતો હતો. તમે જાણો છો કે ભીમાવરમથી આવતા રસ્તો એ રસ્તાને પાપનાશમ આગળ મળે છે. ત્યાં હું થોડીવાર થોભ્યો. ડેપ્યુટી કલેકટરે તો જ્યાં રૈયતનાં ટોળાં હોય ત્યાં અટકવું જ જોઇએ. તમે જાણો છો કે તેણે તો રૈયતના સંબંધમાં રહેવું જ જોઇએ. એક આઈ. સી. એસ.ને એમ કરવાની જરૂર નથી પડતી."

મિ. મોબરલિ હસ્યા અને કહ્યું: "આ તમારા ઉપર કટાક્ષ છે, મિ. કૌશિક."

"ના, ના, મારી વાર્તા આગળ ચાલવા દો," મિ. સાક્રેતરામે આગળ ચલાવ્યું. "થોડા માણસો ઊભા હતા ત્યાં હું થોડી વાર અટકયો. તેમણે મને શું કહ્યું હશે, કહો જોઉં?"

"આગળ ચલાવો આગળ," વાર્તા મોળી પડે છે એમ ધારીને મંડળીએ કહ્યું.

"ઓણ સાલ વરસાદ ઠીક આવ્યો છે ને?" મેં પૂછ્યું. તેમણે બધાએ એકી સાથે 'ના' કહી અને ખેડૂતોની રીત મુજબ મારા તરફ તાકીને જોયું. પછી એક ઘરડો માણસ મારી નજીક આવ્યો અને ધીમા ગંભીર સ્વરે મને કહ્યું:

'બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ પણ જ્યારે વંઠે અને સાહેબ લોક સાથે ભાગી જાય, ત્યારે સાહેબ, વરસાદ તે શેનો વરસે?'

'અરે, એ વળી શું છે?' ચમકીને મેં પૂછ્યું. મને નવાઈ લાગી કે એ પછાત રહેલા ભાગમાં વર્તમાનપત્રોમાં ન આવ્યું હોય તેવું કાંઈ ઉધુંચત્તું થયું છે કે શું?

"એટલે તે વૃદ્ધ પુરુષે જવાબ આપ્યો: 'સ્વામી! મેં નજરે-નજર જોયું.' કદાચ તે વૃદ્ધ અમારી બ્રાહ્મણોની મસ્કરી કરવાનો યત્ન કરતો હોય એમ માનીને મેં તેને જરા સખ્તાઈથી પૂછ્યું: 'ખરેખર, તેં જોયું?' 'હા, સાહેબ! મેં મારી સગ્ગી આંખે જોયું. એ જોવું યે ભયંકર હતું અને ભાગ્યે જ માની શકાય; પણ મેં તો આજ જ, આ જ જગ્યાએ, આ જ આંખે, અડધા કલાક પહેલાં જોયું. પેલી રબ્બરની બનાવેલી જાદુઈ ગાડી નથી આવતી? પેલી, ખૂબ ઉતાવળે દોડે છે તે, ધૂમાડા કાઢતી જાય, ટપ્ ટપ્ ટપ્ ટપ્! એક હરામખોર ગોરો ટોપો પહેરીને પૈડા આગળ બેઠો હતો અને સાથેની ગાડીમાં, સરસ ભૂરા રંગની ગાડીમાં, રાતી રેશમી સાડીવાળી, વેણીમાં ફુલો

ધાલી એક બ્રાહ્મણ છોકરી બેઠી હતી. પેલા દુષ્ટ ગોરાને લઈને નાસી જવા માટે જાણે તે આનંદથી હસતી હતી. તેમણે અમને જોયાં ત્યારે પણ, સાહેબ, તેમને જરા શરમ ન આવી. ઉઘાડેછોક, કેટલું ભુંડું! આપણી આ શી દશા થવા બેઠી છે. સાહેબ? પછી વરસાદ ન આવે તેમાં નવાઇ શી!'

"હવે મિ. કૌશિક, તમારી 'સાઇડ–કાર' ભૂરા રંગની છે?" મિ. સાકેતરામે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરફ જોઇને પૂછ્યું.

"હા," શરમથી લાલ થઈ જતાં મિ. કૌશિકે જવાબ આપ્યો.

"અને મિ. કૌશિક, તમે હૅટ પહેરી હતી?" મિસિસ મોબરલિ બોલ્યાં. તે હસવું ખાળી શકતી ન હતી.

મુંઝવણ સંતાડવા જતાં બિચારી મિસિસ કૌશિકથી દુધનો પ્યાલો ઢળી ગયો.

"બહુ ખરાબ, મિ. સાકેતરામ, બહુ ખરાબ! તમારે આવી વાતો શોધવી ન જોઈએ," મિ. મોબરલિએ કહ્યું.

"હા, ખરૂં, તદ્દન ખરૂં છે," મિ. સાકેતરામે ટી–પાર્ટી ઉપરની ચીજો સરખી મૂકતાં કહ્યું. "એમાં કશું બનાવટી નથી. એક હૅટથી આવું થશે એમ કોઈ ન ધારી શકે."

કહેવાય છે કે પોતાની સ્ત્રી સાથે બહાર જતાં મિ. કૌશિકે ફરી કદી હૅટ પહેરી નહિ. પરંતુ તે દિવસથી મિ. કૌશિક અને મિ. સાકેતરામનાં મન ઊંચાં થઇ ગયાં.

જીવલેણ ગાડું

૧

કરુપ્પાણ અને તેની પત્ની પાર્વતીને ‘નોખાં કર્યાં.’ ખેડૂતોમાં રિવાજ છે કે પુરુષ પરણે અને તેની સ્ત્રી સાસરવાસે આવે ત્યારે તેમને રહેવા માટે જુદું એલાયદું ઘર આપવું. તેઓ પોતાની મેળે મજૂરી કરી પોતાનો નિભાવ કરે. આળસુ ઉચ્ચ વર્ણોમાં કજિયા કંકાસ કરાવનારી પ્રચલિત સંયુક્ત કુટુંબપદ્ધતિ કરતાં આ રિવાજ સારો છે. કરુપ્પાણનાં માબાપ ઘરડાં હતાં અને તેઓ ગામમાં પોતાના કુટુંબના ઘરમાં રહેતાં હતાં. તેનો મોટો ભાઈ ખેતરમાં ઝુપડું બાંધીને રહેતો હતો. કરુપ્પાણ તેની સ્ત્રી સાથે રહેવાનો હોવાથી તેમણે તેમનું ખેતર ત્રણ ભાગમાં વહેંચી લીધું. મોટોભાઈ તેના પોતાના ભાગ ઉપરાંત બાપનો ભાગ ખેડતો અને બાકી રહેલો ત્રીજો ભાગ કરુપ્પાણને સોંપ્યો. તેઓએ બધાએ ભેગા મળી તેને રહેવાનું કાચું ઘર બાંધી આપ્યું. ઢોર પણ વહેંચી લીધાં. કરુપ્પાણને ભાગ એક જોડી બળદ અને બે બકરી આવી. કરુપ્પાણ ત્રીસ વર્ષનો સુંદર ઊંચો જુવાન હતો અને પાર્વતી આખા ગામમાં સૌથી ફુટડી હતી. તેનાં મોં અને ઘાટ રાજાની રાણી જેવાં હતાં. તે ઘડી નવરી ન બેસતી. આ ઘરમાં જાણે તે ઘણા યે વખતથી રહેતી હોય તેમ આ નવા ઘરમાં કામ કરતાં કરતાં જ્યારે

કરુપ્પાણ્ તરફ જોઈને હસતી, ત્યારે પોતે જાણે દુનિયાનો બાદશાહ હોય તેમ કરુપ્પાણ્ મલકાતો.

પાર્વતી તેના પિયેરથી થોડા પૈસા લાવી હતી. તેમાંથી તેમણે એક દૂઝણી ભેંસ ખરીદી. બરાબર એની ઋતુએ વરસાદ પડયો, કરુપ્પાણે સખત મજુરી કરી, એટલે નાનકડા ખેતરમાં સારો પાક થયો. પાર્વતી હસતે મોંએ આખો દિવસ સખત કામ કરતી. કરુપ્પાણ્ અને બળદો અને ખેતર અને ભેંસ એ એને મન આખી દુનિયા હતી. આ કામમાંથી પરવાર મળતી ત્યારે તે તેના પિયેરથી આણેલા રેંટિયે બેસતી. રાત્રે, ચાંદરણું હોય ત્યારે, તેની જેઠાણી પણ કાંતવા આવતી અને બન્ને વાતો કરતાં કરતાં કાંત્યાં કરતાં.

ભેંસ ઠીક ઠીક દૂધ દેતી. પાર્વતી દૂધ જમાવતી અને સવારના પહોરમાં વલોણું કરતી. સવારે નાઈધોઈ તે ગામમાં જતી, છાશ વેચતી અને અઠવાડિયામાં એકવાર વણકરોના મહોલ્લામાં જઈ ઘી વેચી આવતી. આમ તે અઠવાડિયે બે રૂપિયા કમાતી. બીજે વરસે કરુપ્પાણે કામ વધારવા માંડયું. " આ ખેતર તો ઘણું નાનું છે. આપણા બન્ને માટે આખા વરસ પૂરતું કામ નથી રહેતું. આપણે એક ગાડું લઈશું ? તેમાંથી થોડું મળી રહેશે. બળદ પાસે પણ આખું વરસ કામ લેવાશે. આ આપણા રામનને જ જોને. એને અઠવાડિયે ગાડામાંથી બે ત્રણ રૂપિયા મળે છે અને કોઈ કોઈવાર તો ચાર પણ મળે છે. શા સારૂ તારા દૂધદહીંઘીના પૈસામાં થોડું ઉમેરી એક ગાડું નહિ લઈએ ? સાંભળ્યું છે કે વીરન ઉદુમાલપેટ જવાનો છે. તેનું દેવું ચૂકવવા તે ખેતર વેચી દેવાનો છે અને તેનું ગાડું પણ વખતે સોંઘામાં આપે."

આ સાંભળી પાર્વતી બોલી ઊઠી : "ના, ના. આપણે તે વીરનનું ગાડું શા સારૂ લઈએ ? તેથી આપણું શું ભલું થવાનું ? અને શા સારૂ ઉધાર પૈસા લઈને ગાડું લેવું ? આપણે અત્યારે શું ઓછાં સુખી છીએ ? "

"જા, જા ! વીરન તો દારુડિયો છે તેથી તે ખુવાર થયો. તેથી તેના ગાડાને શું થયું ? એ તો મજબુત ગાડું છે. આપણે વીસ રૂપિયા ઉછીતા લઈએ તો તે પાછા આપતાં કંઈ ભારે પડવાનું નથી, " કરુપ્પાણે તેને સમજાવ્યું.

"મારે તો મારા પૈસામાંથી સોનું લઈ તેની કંઠી કરાવવી છે."

"ગાંડી ન થા !" કરુપ્પાણે કહ્યું. "તું તો આખા ગામમાં સૌથી રૂપાળી છે. ઘરેણાં પહેરીશ તો ઉલટું વરવું દેખાશે."

કરુપ્પાણની વાત સાચી હતી. લોકો જે ઘરેણાં પહેરે છે તેનાથી તેના રૂપમાં કાંઈ વધારો થયો ન હોત.

"તમને પુરુષોને તો સ્ત્રીઓને શું જોઈએ તેની પરવા જ નહિ. શું સારૂં અને શું ખોટું તેની અમને સ્ત્રીઓને શી સમજ ! પૂછો કાકાને અને તમને બધાને ઠીક લાગે તેમ કરો," પાર્વતીએ કહ્યું.

કરુપ્પાણને ગાડું લેવાને ચારે પગે જોઈને 'કાકા'એ કરુપ્પાણની ઈચ્છાનો વિરોધ ન કર્યો. અઠવાડિયું પૂરૂં થયું ન થયું ત્યાં તો કરુપ્પાણ ખૂટતા ચાલિસ રૂપિયા મતાદારને ત્યાંથી લઈ આવ્યો અને ગાડું ખરીદ્યું.

૨

કરુપ્પાણ તેના ગાડા સાથે ઘણીવાર બહાર જતો. કોઈ કોઈ વાર તે દિવસ અને રાત બહાર રહેતો, અને

કોઈ વાર લાંબી ખેપે જવું પડતું તો તેથી યે વધારે સમય બહાર રહેતો. આ ખેપમાં તેનો પિતરાઈ રામન તેની સાથે રહેતો. વરસ પૂરૂં થયું તે પહેલાં તો તેના પિતરાઈએ તેને તાડીનો સ્વાદ ચખાડ્યો અને પછી તો દરેક ખેપમાં તે હોય જ. આમ કરુપ્પાણ્નને તાડીનો સ્વાદ લાગ્યો. ગાડાની આવક ઓછી થતી ગઈ અને બળદો પણ અધભૂખ્યા રહેવા લાગ્યા. પહેલી વાર કરુપ્પાણ્ પીધેલો ઘેર આવ્યો ત્યારે પાર્વતીને સખત આઘાત થયો.

"સત્યાનાશ વાળ્યું!" તે બોલી ઊઠી.

"મૂંગી મર! શું કાંઇ તું પૈસા આપે છે?" કરુપ્પાણે કહ્યું.

"તમે આજે તાડી પીધી છે," પાર્વતીએ ગુસ્સામાં જવાબ આપ્યો.

"હા, હા, પીધી છે. કાંઈ તારા બાપના પૈસાથી નથી પીધી? મને પૂછનારી તું કોણ?" કરુપ્પાણે રોફબંધ કહ્યું.

"ખબરદાર! ઘરમાં પગ મૂક્યો તો. તારા બાપને ત્યાં જા. મેં આજે રાંધ્યું નથી," પાર્વતીએ સાફ સાફ સંભળાવ્યું. સાચા તિરસ્કારને લીધે તેનો ચ્હેરો કદરૂપો લાગતો હતો.

"કાળું કર! તારૂં ધૂળ જેવું રાંધ્યુ મારે નથી જોઈતું," કરુપ્પાણે કહ્યું અને એક મારવું બાકી રાખ્યું. આમ ઘણી વખત થવા માંડયુ અને કોઈ કોઈ વખત તો તે પાર્વતીને મારતો પણ ખરો. તે રડતી રડતી તેના નાના બાળકને લઈ જેઠાણીને ત્યાં ચાલી જતી અને ત્યાં કુટુંબનાં બધાં માણસો ભેગાં થઇ વિચાર કરતાં. વખત જતાં સ્થિતિ વધુ ને વધુ

ખરાબ થતી ગઈ. બળદ ઘરડા થયા હતા અને ઊતરી ગયા હતા. કરુપ્પાણે ખોટમાં તે વેચી દીધા, અને નવી જોડ લેવા વિચાર કર્યો. પણ તેની પાસે પૂરતા પૈસા નહોતા. ફરી કોઇવાર દારૂની દુકાને ન જવાની શરતે પાર્વતીની દૂધ દહીં અને કાંતણની બચતમાંની જણસો તેની પાસે વેચાવી દીધી અને તેને આધારે તેની વિધવા બેન પાસેથી થોડા પૈસા ઉછીના લીધા. તેણે નવા બળદ ખરીદ્યા. ત્રણ મહિના વીતી ગયા એટલે મતાદારે તેના માણસને કરુપ્પાણને ત્યાં ઉઘરાણીએ મોકલ્યો. કરુપ્પાણે થોડા દિવસની મુદત માગી અને તેણે આપી. એક વાર, બે વાર. ત્રણ વાર, પણ ચોથી વાર મતાદારનો માણસ આવ્યો અને એક બળદ લઇ ગયો.

કરુપ્પાણ મતદારને ત્યાં દોડી ગયો અને એક મહિનાની વધુ મુદત આપવા આજીજી કરી.

"દારુડિયા! એક દિવસની પણ નહિ. મારા લેણાં નીકળતા પૈસા ચૂકવ્યા સિવાય નવા બળદ લાવવાનું તને કોણે કહ્યું હતું?"

"તમે તો અમારા મુરબ્બી જેવા છો. થોડા વખતની મુદત આપો ને હું જરૂર તમારા પૈસા ભરી દઇશ," કરુપ્પાણ કરગરી બોલ્યો.

"હું તો હવે એક દા'ડા પણ રાહ નથી જોવાનો. આ તારો બળદ શુકરવારની બજારમાં મોકલવાનો છું, સમજ્યો?" મતદાર બોલ્યો.

"ભાઇશા'બ, મને મારી ન નાંખો. હું કાંઈ ભીખારી નથી. મને મુદત આપો તો તમારી એક પાઇ પણ ખોટી થવાની નથી," કરુપ્પાણે દલીલ કરી.

"ના, એમ નહિ બને," મતાદારે કહ્યું.

"હું વ્યાજ આપીશ," કરુપ્પાણે જવાબ આપ્યો.

"બહાર નીકળ, મૂરખ, વ્યાજની વાત કરે છે! કાબીઆ મુસલમાન પાસે જા, ઉછીતા લે અને મારા પૈસા ચૂકવી આપ. નહિ તો આવતી કાલે તારો બળદ પાણીના મૂલે વેચી દઈશ," મતાદાર બોલ્યો.

"કરુપ્પા, બીજો કાંઈ ઉપાય નથી," મતાદારના મુનીમે કહ્યું. "ખાદીર સાહેબ પાસે જા. તે કાંઇ રસ્તો બતાવશે."

૩

કરુપ્પાણ તેના વૃદ્ધ પિતા પાસે ગયો અને મોટા ભાઈને જોઇતા પૈસા આપવા સમજાવવા વિનંતિ કરી. તેનો ભાઈ તો તેને મદદ કરવા રાજી હતો પણ તેની સ્ત્રી તેને મદદ કરવા દે એમ નહોતું.

તેણે કહ્યું: "તમે જો પૈસા આપ્યા તો તે ગયા જ સમજજો. તેને કાન્તુ સાહેબ પાસે મોકલો ને? અત્યારે આપણે ભીડમાં છીએ. કોને ખબર કે ઓણ સાલ વરસાદ સારો જ થશે? પોર આ વખતે આપણે ભીડમાં આવી પડીએ ત્યારે આપણને કોણ મદદ કરવા આવવાનું છે જે?"

છેવટે કરુપ્પાણ ખાદીરખાન પાસે ગયો. ગામનાં દરેક ઘરની, મતાદારની સુદ્ધાં, પૈસા સંબંધી સારીનરસી સ્થિતિ ઉપર બારીક ધ્યાન આપવાની તેને ટેવ હતી.

તેણે કહ્યું: "તને ખબર નથી. મતાદાર પણ હમણાં ભીડમાં છે. તેણે પણ મારી પાસે પૈસા માગ્યા હતા."

"મોટા માણસની ભીડ તો ગમેતેમ ભાંગે. પણ મારો બળદ જો લઈ જાય અને વેચી નાંખે તો પછી મારું શું

થાય ? મને અત્યારે તો મદદ કરો," કરુપ્પાણે કહ્યું.

"પણ, ભાઈ, હું તને પૈસા તે ક્યાંથી લાવીને આપું ? મારૂં રોકડ તો બધું મતાદારને આપવાનું મેં વચન આપ્યું છે," મતાદારે કહ્યું.

"પણ મારે હમણાં ચાલે એમ નથી. ગરીબ સામે તમારે જરા જોવું જોઇએ. એમાં મતાદારની વાત ક્યાં લાવો છો ?"

ઘણું ઘણું કહ્યા અને કરગર્યા પછી તે કબુલ થયો. કરુપ્પાણને રૂપિયા પિસ્તાલીસ આપ્યા અને રૂપિયા સાઠનું ખાતું પડાવી લીધું. આ રૂપિયા દર મહિને પાંચ–પાંચને હપ્તે બાર મહિનામાં પૂરા કરવાના હતા. આનું વ્યાજ આપવાનું નહોતું, પણ જે મહિને પાંચ રૂપિયા ન ભરાય તે મહિને એક રૂપિયો ગુન્હેગારીનો ભરવાનો ઠરાવ્યો.

"કરુપ્પા, તારા વિશ્વાસે છું હાં. મહેનત કર, પૈસા કમા અને નિયમિત હપ્તો ભર. દારૂ છોડી દે. તું ભલો માણસ છે. તારે બાયડી છે, છોકરૂં છે ને હજી વસ્તારી થઇશ. દારૂ પીશ તો પાયમાલ થઇશ."

"ખરી વાત છે, શેઠ. હવે તે ગોઝારી ચીજને કદી નહિ અડું. મને તો શીખવાનું મળ્યું. તમે મને અણીને વખતે મદદ કરી છે તે તમારો પાડ નહિ ભૂલું."

કરુપ્પાણ મતાદારનું લેણું ચૂકવી બળદ છોડાવી લાવ્યો. બાકીના પૈસા તેણે પાર્વતીને આપી દીધા.

પૈસા આપતાં આપતાં તેણે કહ્યું: "આમ જો, ફરી તાડી ન પીવાના મેં સોગંદ ખાધા છે. પાસે પૈસા પણ

રાખવા નથી. લે, એનું તારે કરવું હોય તે કર. હવેથી જે પૈસા આવશે તે તને જ આપી દઈશ."

પાર્વતી તો ખુશખુશ થઈ ગઈ. સુખનાં દિવસો આવતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તે ઉલ્લાસભરી, આનંદથી હરખાતી પોતાને કામે ઊપડી ગઈ.

૪

હવે ખેતરમાં કાંઈ કામ રહ્યું ન હતું. પાર્વતીએ વિચાર્યું: "મારે કાંઈ કામ મેળવવું જ જોઈએ. એને માથે દેવું છે ત્યારે તો મારે કાંઈક મદદ કરવી જ જોઈએ." ઘરડો ખાદીરખાન તેના ઘરમાં એક નવો ઓરડો વધારતો હતો એટલે તેને ત્યાં કડિયા મજૂરનું પુષ્કળ કામ હતું. ત્યાં કામ કરતી ત્રણ ચાર મજૂરણો સાથે તે કામે જોડાઈ.

તે સવારે વહેલી ઊઠતી, સાફસુફ કરતી, ભેંસ દહોતી, છાશ તાણતી અને દહીં ઘી વેચવા ગામમાં નીકળી પડતી. પોતાને ઝાઝી ખોટી ન કરવા તેણે દરેક ઘરાકને કહી મૂકયું હતું અને તેઓ તેને ઝાઝી રોકતા નહિ. ઘેર આવી તે ખાઇ લેતી, છોકરાને ધવરાવતી અને પછી તેની જેઠાણીને સોંપી ખાદીરખાનને ત્યાં કામે ચાલી જતી. બપોરે તે પાછી ઘેર આવતી અને થોડો સમય મળતો તેમાં ટાઢી ઘેંસ પી લેતી અને છોકરાને ધવરાવતી. દિ' આથમે તે કામથી છુટી થતી અને ઘેર આવી સાંજનું ઘરકામ આટોપતી. આ બધું તે ઉમંગથી કરતી. કામ સખત તો હતું પણ રોજના ચાર આના મળતા. તેની ચાલુ સ્થિતિમાં આ રકમ ઘણી હતી.

'મારો ધણી હવે તો સુધરી ગયો' એ આશાથી પાવતી હરખાતી હતી. દારૂની દુકાને ન જવાનું વચન કરુપ્પાણે

એ મહિના સુધી પાળ્યું પણ, પછી તે પાછો બગડચો. બચતના પૈસા પાછા ઊડી જવા લાગ્યા અને ભાડાની કમાણીના પૈસા પાર્વતીને મળતા તે પણ બંધ થયા. તે બહાર ગામ જતો, બે ત્રણ દિવસે પાછો આવતો અને સાથે બળદને માટે થોડો દાણોપાણી કે ઘાસચારો લાવતો. બાકીના પૈસા માટે તે કાંઇને કાંઇ જુદાં બહાનાં કાઢતો. થોડા વખત પછી તો આ બહાનાં યે બંધ થયાં, પાર્વતીએ પણ પૂછવાનું છોડી દીધું. પણ તેણે તો ઘર આગળ અને મજૂરીએ સખત કામ કરવું ચાલુ જ રાખ્યું.

એક વખત ખાદીરખાન આવ્યો, હપ્તાના પૈસાની તાકીદથી ઉઘરાણી કરી અને જરા ચકમક ઝરી પણ ખરી. કડિયા–મીસ્ત્રી સાથે કામ કરતી હોવાથી તે ગાળોથી તો ટેવાઇ ગઈ હતી પણ તેની જિંદગીમાં, આ પહેલી જ વખતે, ન સાંભળ્યા હોય એવા અપમાનજનક શબ્દો તેને સાંભળવા પડચા. તે ઘરમાં ગઈ અને પૈસા લાવીને ઉઘરાણી કરનાર તરફ ફેંક્યા. કરુપ્પાણ વખતોવખત એની પાસેથી પૈસા ઉપાડી જતો છતાં આટલા પૈસા તેણે બચાવી રાખ્યા હતા.

આખો દિવસ પાર્વતીએ રડચા કર્યું. બીજે દિવસે તેને શરીરે ઠીક ન હતું છતાં હમેશ મુજબ તે કામે ગઈ. પણ ઉઘરાણી કરનાર જે ભયંકર શબ્દો બોલ્યો હતો તે કેમે કર્યા વિસરાતા નહોતા. તે પહેલાંના જેવી બહાદુર ઉલ્લાસભરી સ્ત્રી નહોતી રહી. કડિયા સાથે કામ કરતાં પુરુષોના કઠોર અવાજથી તે કંપતી. નવાઇ જેવું લાગશે પણ જ્યારે તેનું મન નિડર અને સ્વસ્થ હતું ત્યારે પુરુષોની વિષયી આંખો

અને ધ્યાન ખેંચાતું નહિ તેટલું હવે. તેની ગભરામણમાં તેના તરફ ખેંચાવા માંડ્યું. ખાદીરખાનનો દીકરો ચાલુ કામ ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. તેની નજર અને તેના શબ્દોથી તે ઘણી ગભરાઇ જતી.

પાર્વતીએ જ્યારથી આ કડિયાકામે જવા માંડ્યું ત્યારથી તેના બાળકની બરાબર સંભાળ લેવાતી ન હતી. તે બાપડું માંદું પડ્યું અને એક દિવસ તો શરદી અને ઉધરસ સાથે તેને ખૂબ તાવ આવ્યો. અઠવાડિયાની પીડા અને વેદના ભોગવી તે બિચારૂં મરી ગયું.

કરુપ્પાણ્ણ સ્ત્રીની માફક રડ્યો. તેના વૃદ્ધ બાપે તેને સાન્ત્વન આપતાં કહ્યું: "બેટા, રડ મા. જેણે આપ્યું તેણે લઈ લીધું."

"કાકા, ઇશ્વરે મારા ઉપર આટલું દુ:ખ શાને મોકલ્યું? મેં તો કોઈનું કાંઇ બગાડ્યું યે નથી," પાર્વતીએ કરુણ રુદન કરતાં કહ્યું.

"બેટા, ગાંડી ન થા. રડ મા. હજી તો તું જુવાન છે. કાલે સવારે ભગવાન બીજાં છોકરાં આપશે. કુંભારનાં ઘડ્યાં હોય એટલાં બધાં કાંઇ પાકે નહિ. એમાં શોક કર્યે શું કામ આવે?" ડોસાએ આશ્વાસન આપ્યું.

"કાકા, હવે મારે બીજાં છોકરાં નથી જોઇતાં. હું મારા સુખદુ:ખથી ધરાઇ ગઈ છું. હવે તો ભગવાન મોત આપે તો સારૂં."

વૃદ્ધ ડોસા હસી પડ્યા અને કહ્યું: "તારા ધણીને કહે કે તે હવે પીઠામાં ન જાય અને પૈસો બગાડે નહિ.

એટલું કરશો તો આ દુઃખ ભૂલી જશો, છોકરાં યે થશે અને સુખી થશો."

"બાપા, હવે હું તે ઝેરને કદી યે નહિ અડકું. એમ કરૂં તો મારા જીવના સમ," કરુપ્પાણે સોગંદ ખાધા.

૫

બિચારી પાર્વતીના દુઃખનો હજી યે પાર નો'તો આવ્યો. કરુપ્પાણના સોગંદ તો બીજા જ શુક્રવારે તે રામપુરમના પીઠા આગળથી નીકળ્યો ત્યારે જ ભૂલાઇ ગયા. ઘણો વખત થયાં તેણે તાડી છોડી મહુડાનો રસ લેવા માંડ્યો હતો. એક વખતે તે રૂની ગાંસડી લઇને તિરૂપુર ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા વળતાં બીજા ગાડીવાળા સાથે તે પીઠા આગળ અટક્યો અને પોતાના સાથીઓને બૂમ પાડીને કહ્યું: "એલા ઓ! ચાલો કોને આવવું છે? હું તો તેને અડકવાનો નથી. મને તેની પરવા પણ નથી."

"તારે તેની પરવા નથી તો પૈસા ગાંઠે બાંધીને ચાલતો થા. બીજાઓ આગળ ડંફાસ શા સારૂ મારે છે?" કૂદકો મારી નીચે ઉતરી પીઠામાં પેસતાં એક ગાડા-વાળાએ કહ્યું.

કરુપ્પાણ થોડો વખત તો થોભ્યો પણ પછી અંદર ગયો. "બસ, આ છેલ્લી જ વખત" એમ કહેતોકને તે દાખલ થયો.

બીજા શુક્રવારે પણ આમ જ બન્યું. "બે ઘડી માંડ નચિંત થવાનું બને તો શા માટે જતું કરવું?" તેણે તેના સાથીને કહ્યું.

"જહાન્નમમાં જા. આપણે કમાયા છીએ અને આપણે ખરચવાના છીએ. આપણને કોણ ના પાડનાર છે?" બીજાએ કહ્યું.

એટલે ત્રીજાએ તાપસી પૂરી: "ખરૂં છે. આ જગત તો નાશવંત છે. કાલ કોણે દીઠી છે? લક્ષ્મી કોની થઇ છે કે આપણી થશે? એ નથી તારી કે મારી."

ચોથો ધીમેથી બોલ્યો: "અરે ના રે! એ તો પીઠાવાળાની છે" અને બધા હસ્યા.

"મૂર્ખાઓ!" એક જણ બરાડી ઊઠયો: "તમે તો મોટા પંડિત જેવી વાતો કરો છો. આ દારૂ કેવો બધું બાળીને ભસમ કરતો અંદર જાય છે!"

"મુઆ આ રૂના વેપારી!" કરુપ્પાણે કહ્યું. "એ લુચ્ચાઓ આપણને ભાડામાં છેતરે છે હોં."

આમને આમ અંધારૂં થતાં સુધી ચાલ્યા કર્યું. અને પછી તેઓ ગાડે પાછા ગયા.

ખાદીરખાનને ઉઘરાણીએ આવવાનો હવે વખત થયો હતો. તે આવે તે પહેલાં તેની ઘેરે જઈ પૈસા આપી આવવા પાર્વતી તેને સમજાવતી હતી.

"મરશે! તેને અહીં આવવા તો દે. અહીં આવીને કાંઈ એલફેલ બોલશે તો તો તેનું માથું જ ભાંગી નાંખીશ," કરુપ્પાણે કહ્યું.

પણ મુસલમાન ઘણા દિવસ સુધી આવ્યો જ નહિ. કદાચ તે બીજાં કામોમાં રોકાયો હશે, અને કરુપ્પાણ આ વાત તરત જ ભૂલી ગયો.

એક દિવસ સવારે ખાદીરખાનનો દીકરો ઇસ્માઇલ

આવ્યો. તેણે તો પૈસા માગવાને બદલે લાલ મરીના થોડા કોથળા રામપુરમ લઈ જવા કરુપ્પાણને કહ્યું.

"મારે તો કોમારા કૌંદનનું ઘાસ ભરી જવાનું છે. એક અઠવાડિયાથી મેં બોલી કરી છે."

"તેનું કાંઈ નહિ, કરુપ્પા. તેનું ઘાસ બે દિવસ રહીને જશે. મારા કોથળા તો તારે લઈજ જવા પડશે. આજે જો તે નહિ જાય, તો અમારા સોદામાં અમને ખોટ જાય એમ છે."

તે હમાના પૈસા માગવાનું તો ભૂલી જ ગયો એ ખ્યાલથી, ઘણું સમજાવ્યા પછી તે જવા કબુલ થયો.

સાંજરે, કરુપ્પાણ હજી આવ્યો ન હતો અને પાર્વતી એકલી ઘરમાં રાંધતી હતી ત્યારે ઈસ્માઈલખાન ફરી આવ્યો.

"કેમ કરુપ્પાણ આવ્યો?" બહાર રહ્યા રહ્યા તેણે પૂછ્યું.

"ના, હજી નથી આવ્યા," પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો.

"હં...હં...અત્યારમાં ક્યાંથી આવે? અને વળી રસ્તામાં પીઠું છે," ઘરમાં દાખલ થતાં થતાં ઈસ્માઈલ બોલ્યો.

"હં. અમારૂં બૈરાનું સત્યાનાશ વાળવા ત્યાં પીઠું છે જ સ્તો," પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો.

ઈસ્માઈલ વગર કહ્યે ત્યાં બેઠો, અને કરુપ્પાણ પાછો આવે તેની રાહ જોતો તે બેઠો છે એમ ધારી પાર્વતીએ કામ કર્યાં કર્યું. ઈસ્માઈલે વાતચીતની શરૂઆત કરી.

"સાચું કહેજે, આ તારા ધણીથી તું કાંઈ ગઈ નથી?"

"જેની સાથે પાનાં પડયાં તેનાથી કંટાળ્યે કેમ પાલવે?" તેના સામું ફરીને જોયા સિવાય કામ કરતાં કરતાં તેણે જવાબ આપ્યો.

"હાસ્તો. ધણી એટલે ધણી. એને કાંઈ છોડયો છોડાય છે?" ઇસ્માઈલે કહ્યું.

"પણ તારા જેવી આવા દારુડિયાને પાલવે ક્યાં પડી?" તે ફરી બોલ્યો.

પાર્વતીએ જવાબ ન આપ્યો.

પછી તો ઇસ્માઈલે તેને તેની અડચણો પૂછવા માંડી અને વાતવાતમાં ઇધરઉધરની ઘણી યે વાતો કરી. થોડા વખત પછી કરુપ્પાણની રાહ જોયા સિવાય તે ચાલ્યો ગયો.

બીજા દિવસે પણ ઇસ્માઇલ આવ્યો, કરુપ્પાણને ટાંપે મોકલ્યો અને બપોરે લટાર મારતો પાછો આવી ચડયો. તેની સાથે તે થોડી મીઠાઈ લાવ્યો હતો. 'મારે તો એ મફતમાં જ આવી છે,' એમ કહીને પાર્વતીને તે પરાણે આપી.

"હું તને જોઉં છું ત્યારે મને જાણે ખૂબ આનંદ થાય છે," તે બોલ્યો.

"ભગવાન જાણે આ વળી શું થવા બેઠું છે," પાર્વતી મનમાં બોલી.

"હું આવું છું ત્યારે તું ધ્રૂજે છે શા માટે? શું તું એમ માને છે કે હું પેલા પૈસા માટે તને હેરાન કરીશ? તું જો મારી સાથે માત્ર વાતચીત કરશે તો મને એ પૈસાની જરા યે પરવા નથી," ઇસ્માઈલે કહ્યું.

આ વાતને લંબાવવાની કાંઈ જરૂર છે? ઘણા દિવસ તો પાર્વતી એ સેતાન સામે ટક્કર ઝીલી પણ આખરે તે પડી. ગરીબી અને લાચારીને લીધે સ્ત્રી અંતે ક્રૂર, વિષયી માણસની જાળમાં ફસાય છે.

૬

કિરમ્પુરની તાડીની દુકાન છે. અંત્યજોને દારૂ આપવાના બાકોરા આગળ અંત્યજોનું એક ટોળું ઘોંઘાટ કરતું હતું. અંદરનો ભાગ અતિશય ગંદો હતો. કચરો અને માખીઓ અને વાસી તાડીની દુર્ગંધથી જાણે એ નરક થઈ ગયું હતું. ત્યાં દારુડિયાનાં કેટલાં યે ટોળાં અંદર બાઝતાં હતાં.

"સુવર! ફરી જો બોલ્યો તો તો તારા દાંત જ પાડી નાંખીશ," કરુપ્પાણે કહ્યું.

"દાંત પાડી નાંખવાવાળો નહિ દીઠો હોય તો. એની હિંમત તો જુઓ. બાયડીને તો વશ રાખી શકતો નથી!"

ધડ દઈને કરુપ્પાણે એના મોં ઉપર પ્યાલાનો ઘા કર્યો અને તેના નાકેથી લોહી વહેવા માંડયું.

"મૂર્ખાઓ! બૈરાં તો એવાં જ હોય. બૈરાંની તકરારમાં આવી મઝાની તાડી કાં ઢોળી નાંખો છો? બીજાએ મોટેથી કહ્યું.

"અરે! રામન મરી ગયો," ચોથાએ ઊઠતાં અને કરુપ્પાણુ સાથે લડતા માણસના નાકે અને મોંએ લાગેલું લોહી લૂછી નાંખતાં કહ્યું. તેને સહેજ ઈજા થયેલી હતી. તે ઊઠીને ઊભો થયો અને પાસે પડેલી ઈંટ કરુપ્પાણુ તરફ જોસથી ફેંકી. ડોકું નીચું નમાવી દઈ કરુપ્પાણે ઘા ચૂકવ્યો.

કલાલે તેની જગ્યાએ રહીને બૂમ પાડી કે દુકાનની અંદર મારામારી ન કરો.

કરુપ્પાણુ ત્યાંથી ભાગ્યો. તેનો દુશ્મન તેની પાછળ

દોડયો પણ બારણામાં જ ઠોકર વાગતાં તે ધબ દઈને પડયો. કરુપ્પાણુ તેના ગાડા આગળ ગયો અને મોટેથી ગાળો ભાંડતાં ભાંડતાં ગાડું હાંકી મૂકયું.

હમેશ કરતાં વહેલો તે ઘેર આવી પહોંચ્યો અને જોયું તો બારણાં અંદરથી બંધ.

"એ અલી ! બારણાં અંદરથી બંધ કરીને કરે છે શું? આ હું કયારનો ઊભો છું ને ? ચાલ, ઉઘાડ બારણાં અને બળદને પાવા લઈ જા," કરુપ્પાણે બહારથી બૂમ પાડી.

અંદર પગનું હલનચલન થઈ રહ્યું, થોડો વિલંબ પણ થયો અને કરુપ્પાણે બહાર બૂમ પાડયા જ કરી.

બારણું ઉઘાડી પાર્વતી બહાર આવી. કરુપ્પાણ સામે ઊભા રહીને તેણે કહ્યું: "જરા આવોને, આ ભેંસ તો જુઓ. કોણ જાણે શું થયું છે, આખો દિવસ, બસ લાતો જ મારે છે અને દોહવા દેતી નથી." પાર્વતીએ ઘરના પાછળના વાડામાં તેને લઈ જવા યત્ન કર્યો.

"મુઈ તારી ભેંસ ! કયારનો તરસ્યો થયો છું. પાણી આપ," એમ કહીને તે ઘરમાં ગયો.

ઈસ્માઈલ અંદર હતો તે દિવાલ આગળથી બહાર છટકવાનો યત્ન કરતો હતો.

"આ તરકડાને ઘરમાં કેમ ઘાલ્યો છે ? રાંડ, કુલટા !" કરુપ્પાણે રાડ પાડીને કહ્યું.

પાસે જ એક કોદાળી પડી હતી તે લઈ તેણે તેની સ્ત્રી તરફ ફેંકી. પછી બાજુએ પડેલું ધારિયું ઊંચું ઉગામીને નાસતા ઈસ્માઈલ ઉપર જોરથી માર્યું. તે નીચે પડયો અને પુષ્કળ લોહી નીકળવા લાગ્યું. પછી તે તેના ભાઈની ઝુંપડી

તરફ દોડી જતી પાર્વતી પાછળ દોડયો. તે પાછળ તો પડયો પણ આ અવાજ સાંભળી દોડી આવેલા પાડોશીઓને જોઈ તે ખંચાયો. તેણે પડેલા ઈસ્માઇલ તરફ પાછું ફરીને જોયું અને તેને હાલતો જોઈને, બૂમો પાડતો, તેને પૂરો કરવા ધસ્યો. ભેગા થઈ ગયેલા લોકોએ તેને ઝાલી રાખ્યો.

૭

રામપુરમની પોલિસ ચોકી છે. કરુપ્પાણ અને પાવતીને જુદી જુદી ઓરડીમાં રાખ્યાં છે. બધા સિપાઇઓ પાર્વતીની ઓરડી આગળ કાંઈ કાંઈ બહાને આંટા મારતા અને તેના તરફ સ્મિત કરવાનો યત્ન કરતા. જેને જેને તેની સાથે વાત કરવાની તક મળતી તે મીઠાશથી વાત કરતો. પણ પાર્વતી તો અકલ્પ્ય મુંઝવણ અને ચિંતામાં ગરકાવ હતી. પહેલી જ વખત પકડાઇને પાંજરામાં પૂરાયેલા જંગલી પશુની લાગણીનો સાચો ખ્યાલ આવી શકતો હોય, તો જ કાયદા અને પોલિસના પંઝામાં સપડાયેલી એક ખેડુત સ્ત્રીના સંકટનું યથાર્થ ભાન થાય.

" તમે સાચેસાચી વાત કબુલ કરી લો તેમાં તમને ફાયદો છે," ફોઝદારે કહ્યું. " પછી શું કરવું તે અમે જોઈ લઈશું."

" પણ સંતાડવાનું છે શું ? " કરુપ્પાણે કહ્યું. " હું કાંઈ જાણતો જ નથી. હું તો કુરૂમાન્કુરથી શુકરવારે પાછો ફર્યો. "

" ભલા માણસ ! તેમાં કાંઈ નહિ વળે. તારી વહુએ બધી વાત કહી દીધી છે. "

" રાંડ ! કુલટા ! આ બધાનું મૂળ તો એ છે ! "

" હા, ખરેખર, બૈરાં જ ઝઘડાનું મૂળ હોય છે. હવે બધું કહી દે. બીશ નહિ."

"મારે શું કહેવાનું છે? તમે કહો છો ને કે એણે બધું કહી દીધું છે."

"હા, હા, પણ તારેય કહેવું જોઇએ. નહિ તો સાત વરસ સમજી લેજે, હરામખોર!"

"સાત વરસ તો સાત વરસ! હું કાંઈ નથી કહેવાનો."

એટલે પોલિસનાયક બોલ્યો: "તમે આમ નરમ નરમ શબ્દો બોલો ત્યાં સુધી આ વેલાલાની જાત આમ જ કહેવાની. એ તો આ—(કબુલાત કઢાવવાના ઉપાયનો ન કહી શકાય એવો ઉલ્લેખ કર્યો) કરશો એટલે ઠેકાણે આવશે.

"સાચું," ફોઝદારે કહ્યું. "તમે એની લંબાણપૂર્વકની તપાસ પાછળથી કરજો." 'તપાસ' શબ્દ એ ખાસ સૂચક રીતે બોલ્યો.

તેઓ પાર્વતીને પણ પૂછી પૂછીને પજવતા હતા.

"બાઈ!" પોલિસનાયક બોલ્યો. "તું નિર્દોષ દેખાય છે. ખાદીરખાન અને તેનો દીકરો તારે ત્યાં ગુરુવારે સાંજે આવ્યા હતા, નહિ?"

"બાપદીકરો? ના." તેણે જવાબ આપ્યો.

"હાં. ફરિમાફલિ એકલો આવ્યો હતો?" પાસે ઊભેલા સિપાઇઓને આંખની સંજ્ઞા કરતાં નાયકે પૂછ્યું.

"સાહેબ, એમ પૂછો નહિ. મારે ત્યાં મુસલમાન શા સારૂ આવે? બૈરાં માણસને આવી બેશરમ વાત પૂછો નહિ. મને ઘેર જવા દો. મારા કાકા અને સાસુ ત્યાં છે. તમે તેમને પૂછીને જાણી લ્યો."

"ઘેરે તો રહેતે રહેતે જવાશે. હજી વાર છે, સમજી? તું સાચું નહિ કહે ત્યાં સુધી નહિ જવાય."

"અરે ભગવાન !" પાર્વતી બોલી ઊઠી.

"આમ નરમ સવાલોથી તે નહિ બોલે," નાયક બોલ્યો. "તે ચકોર છે. કંઈક બેવકુફોને એણે પાયમાલ કર્યા હશે."

"અરે, સાહેબ, તમને પણ વહુ દીકરીઓ છે. દયા રાખો," પાર્વતીએ કહ્યું.

"સળિયા ઊના કરી લાવો," નાયકે હુકમ કર્યો.

"ઓ સ્વામી, મારા ધણીને પૂછો. તે તમને બધું કહેશે. મારા જેવી અભાગણીને નાહકના શાને દુ:ખ દો છો ?"

"હં. તારા ધણીને પણ પૂછીશું. અમે તેને પૂછ્યું છે અને તેણે બધું કહી પણ દીધું છે. એ તો તું જ સંતાડે છે," ફોજદારે કહ્યું.

"તેણે તમને કહ્યું છે ?" પાર્વતીએ દુ:ખથી પૂછ્યું.

"હા, અને આ બધાનું કારણ તું છે એમ તેણે તો કહ્યું છે."

"અરે ભગવાન !" હાથ ઘસતાં પાર્વતી બોલી અને જમીન પર ચત્તી પડી ગઈ.

"રડવાથી કાંઈ વળવાનું નથી," પોલિસનાયકે કહ્યું. "આ બધાથી કાંઈ અમે છેતરાઈ જવાના નથી. તું તો બરાબર પાવરધી થયેલી લાગે છે. કેટલા મૂર્ખાનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે ?"

"અરે ભગવાન ! એવી વાત ન કરો, મારા ભાઈ. તે આવ્યો અને તેના હપ્તાની ઉઘરાણી કરી."

"હં. હવે રસ્તે આવી. સાહેબ, મેં નો'તું કહ્યું ?" પોલિસ નાયક ફોજદાર તરફ ફરીને બોલ્યો.

"માત્ર તું જો સાચું બોલશે તો તને છોડી મૂકીશું. બૈરાંને કોણ જેલમાં પૂરવાનું હતું? તારો ધણી પણ થોડામાં છૂટી જશે. અમે એટલું કરીશું."

"આજ મને ઘેર જવા દો. કાલે બધું કહીશ."

"સારૂં." ફોઝદારે કહ્યું. "એ કહેશે એમ લાગે છે."

"એકવાર ઘેર ગઈ પછી સાચું નહિ કહે," નાયકે કહ્યું.

"પણ આપણે એને રાત્રે થાણામાં નહિ રાખી શકીએ. આપણે એને કેદ નથી કરી," ફોઝદારે એક બાજુ જોઇને કહ્યું.

"ઠીક, સાહેબ! આપણે એને રાતે બંદોબસ્તથી ઘેર પહોંચાડવી પડશે, અને કાલે સવારે અહીં પાછી હાજર કરવી પડશે."

૮

કરુપ્પાણના પિતાએ તેના મોટા દીકરાને વકીલ કરવા સમજાવ્યો. ખર્ચને પહોંચી વળવા તેમણે તેનું ગાડું વેચી દીધું અને તે પૈસા ખરચાઈ ગયા ત્યારે પાસેના ગામના તેમના એક સગાને ત્યાં ભેંસ ગીરે મૂકી બીજા પૈસા ઊપાડયા. આ બધા દુઃખના મૂળ તરીકે બધા પાર્વતી પર શાપ વરસાવતા હતા.

ગુન્હાને દિવસે કરુપ્પાણ ઘેર નહોતો પણ કુરૂમાંકુર હતો. એવી જુબાની લેવરાવ્યા પછી તેના વકીલે કરુપ્પાણના બચાવમાં, તેના સર્વ સંબંધીઓને સંતોષ થાય એમ, ત્રણ કલાક સુધી મેજીસ્ટ્રેટ આગળ ભાષણ કર્યું.

ખાદીરખાને કસમ ખાઈને જણાવ્યું કે એ અને એનો દીકરો કરુપ્પાણને ઘેર ગયા હતા, અને પૈસાની ઉઘરાણી કરી હતી. આથી કરુપ્પાણ ગુસ્સામાં આવીને એલફેલ ગાળો દેવા

મંડયો. મેં તેને સમજાવ્યો અને પૈસા ચૂકવી દેવા કહ્યું. એટલે કરુપ્પાણે ધારિયું લઈ મારાં ઉપર હુમલો કર્યો. હું તો મુશ્કેલીએ બચી ગયો પણ આ મારો દીકરો વચ્ચે પડ્યો તેને સખત વાગ્યું અને નસીબના જોરે એ બચી ગયો, નહિ તો ત્યાં જ પૂરો થઈ જાત. ઘા માથા ઉપર ન પડયો પણ જમણો કાન વાઢીને ચાલ્યો ગયો.

કોર્ટમાં પાર્વતીની જુબાની લેવાઈ, તેણે તો બધામાં નકાર ભણ્યો. વકીલે તેને નકાર ભણવાની સલાહ આપી હતી. તેણે કહ્યું કે અગાઉ મેં જે પોલિસ આગળ જુબાની આપેલી તે મારની બીકે આપેલી હતી. મેજીસ્ટ્રેટે કેસ સેશન્સ કમિટ કર્યો.

હવે બળદો પણ વેચી નાંખવામાં આવ્યા, સેશન્સ માટે નવો વકીલ કરવામાં આવ્યો. કેસની રાહ જોતી પાર્વતી તેને પિયેર ભાઇને ત્યાં ગઈ.

પાર્વતીનો ભાઈ ગરીબ હતો અને મહા મુશ્કેલીએ પોતાનું પૂરૂં કરતો. તેની સ્ત્રી નલાઈ પાર્વતી તરફ સખ્તાઇથી વર્તતી. પાર્વતી જ્યારે તેના આંગણામાં રડતી કકળતી આવી અને તેના ભાઈ સાથે વાત કરતી હતી ત્યારે નલાઇએ કહ્યું: "ઉખડેલ બેરાં માટે આ ઘર નથી. અમે તો ભોળાં ભલાં ગરીબ માણસ છીએ."

બારણાં વાસી તે તો ખેતરે ચાલી ગઈ.

"બેન, કોઢમાં જા, છાણ લઈ લે અને ખેતરે લઈ જા," ભાઈએ કહ્યું.

પાર્વતી બને તેટલી ઉપયોગમાં આવવા યત્ન કરતી હતી અને સખત મહેનત કરી ખાવા જેટલું કમાતી, પણ

તેની ભાભી નિર્દય હતી. તે તેનું ફાવે તેમ અપમાન કરતી અને તેને કનડતી. પાર્વતીએ આ બધું મૂગે મોંએ સહન કરી લીધું.

એક દિવસ ફરીથી સિપાઈ આવ્યો અને કેસ ચાલવાનો હોવાથી પાર્વતીને પોતાની સાથે વડી કોર્ટ આવવા જણાવ્યું. પાર્વતીને આ પણ રાહત જેવું લાગ્યું. આ મોટા થોભિયાવાળો મુસલમાન પોલિસ દયાળુ હતો. તે તેનું અપમાન કરતો નહતો પણ બાપની જેમ બોલતો હતો.

તેણે રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં પાવતીને કહ્યું: "જે બન્યું હોય તે સાચેસાચું કહી દેજે. એ બિચારા પર જજ સાહેબ કદાચ દયા કરે."

"મારાથી એવી શરમની વાત કેમ કરીને કહેવાય?" પાર્વતીએ કહ્યું.

"એમાં શરમાવાનું શાનું? એવાં કામ તો ઘણા યે કરે છે. માણસ છે, કોઈ વાર ભૂલ પણ થઈ જાય. ખુદા આપણને સંભાળે છે પણ કોક વાર તે આપણને ખરાબ પણ થવા દે છે. એ તો તેની મરજીની વાત છે."

"તમે મને બધી વાત કહી દેવા સલાહ આપો છો?" પાર્વતીએ ફરીથી પૂછ્યું. "તો તો મને ન્યાતબહાર મૂકશે. મારો ધણી મને પાછી સંઘરશે નહિ. પછી હું શું કરીશ?"

"જો નહિ કહે તો તારા ધણીને ૭ વરસની જેલ મળશે. અને તું સાચું બોલશે તો ૭ માસમાં પણ છૂટી જાય. આવું જ પહેલાં એક વાર બન્યું હતું. તું હમણાં તેને મદદ કરશે તો તે તારો અહેશાન માનશે. ન્યાતમાં રહેવા માટે તો

કાંઈ વિધિ કરી લેવી. ગમે તેમ, સાચું કહી દેવું એ જ સહીસલામત રસ્તો છે."

પાર્વતી કાંઈ બોલી નહિ. સાચું બોલવું એમ તેને મનમાં થયું, પણ તરત જ બીકમાં અને ગભરામણમાં તે વિચાર દબાઈ ગયો.

ઇરોડથી તેઓ ગાડીમાં બેઠા. પાર્વતીની આ પહેલી જ રેલમુસાફરી હતી. સ્ટેશન ઉપરનાં માણસોનાં ટોળેટોળાં અને ગાડીની હેરત પમાડે એવી ગતિ: એ જાણે તેના જીવનની કરુણતામાં વધારો કરતાં હતાં. ગાડી જરા વધુ ગતિમાં આવી કે તરત જ એક જુવાન ખૂબસુરત છોકરો ક્યાંકથી ડબામાં આવ્યો અને ગાવા મંડયો. તે આંધળો હતો. તેની પાસે ગાવામાં મદદ કરતો બીજો એક ચીંથરેહાલ છોકરો ઊભો હતો.

"હરામખોરો! અત્યાર સુધી ક્યાં સંતાઈ રહ્યા હતા?" સિપાઇએ કહ્યું. ગાયન બંધ કર્યા સિવાય તેઓ હસતા હતા. તેઓ મધુર રીતે ગાતા હતા, કુશળ ગવૈયા કરતાં યે સુંદર. આ ભીખારીના છોકરા ક્યાં અને કેવી રીતે ગાતાં શીખે છે એ એક ભેદી કોયડો છે. ગાયન પૂરું થતાં આંધળા છોકરાએ હાથ લંબાવ્યો અને તેનો સાથી તેને દોરી ગયો. ડબામાંના દરેક માણસે, જાણે એ એક રીતસર કર હોય તેમ, એક એક પૈસો આપ્યો. પાર્વતીએ પણ લુગડાની કોરનો ગાંઠ છોડી પૈસો આપ્યો. આખો દિવસ એ ગાયનના ભણકાર તેના કાનમાં વાગ્યા કર્યા. ગાયન અલૌકિક હતું અને તેને આખું સમજાયું પણ નહોતું, પણ તેની એક કડી, પેલા આંધળા છોકરા અને તેના સાથીના સૂરમાં, તેના મગજમાં ફરી ફરીને આવ્યા કરતી:

સમાજની ચોરીછૂપીથી આ મેં કેવું પાપ કર્યું ?
મારા બંધુઓ મારો સત્કાર કરશે ?
મારી મા મારો તિરસ્કાર કરશે ?

૯

સાલેમમાં પાર્વતી માટે હલકી વીશીમાં ખાવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. પોલિસ તેને ત્યાં લઈ ગયો અને તેને માટે 'અર્ધા-ભાણા'નો હુકમ આપ્યો. વીશીવાળી બાઈએ પાર્વતીને તે શા માટે સાલેમ આવી હતી તે પૂછ્યું. "તેમણે મને કોર્ટમાં પકડી આણી છે," એમ તેણે જવાબ આપ્યો. એટલે ત્યાં ખૂબ માણસો ભેગાં મળ્યાં અને ત્યાં મોટું ટોળું એકઠું થઈ ગયું. આ બધી સ્ત્રીઓને ચાના બગિચા માટે સિલોન લઈ જવામાં આવનાર હતી.

આગલે અઠવાડિયે શરૂ થયેલો ખૂનનો કેસ હજી ચાલતો હોવાથી તે દિવસે કેસ ન ચાલ્યો. કરુપ્પાણનો કેસ ચાલ્યો ત્યારે પણ પાર્વતીને બોલાવી નહિ કારણકે સરકારી વકીલે તે વિરૂદ્ધ પક્ષની છે એમ જણાવ્યું હતું; એટલે કરુપ્પાણના વકીલે કહ્યું કે પોતે તેને બોલાવવા ઈચ્છતો હતો અને તેથી તેને રોકવા કોર્ટને માગણી કરી. સાંજે કરુપ્પાણનો ભાઈ તેને વકીલ પાસે લઈ આવ્યો. રસ્તે મુસલમાન સિપાઈએ તેને જે વાત કહી હતી તે જ વાત વકીલે પણ કહી.

તે તેના ધણીને બચાવવા ઈચ્છતી તો હતી પણ તેનું પાપ કબુલ કરતાં તેને ધ્રૂજારી આવતી હતી.

આખરે પાર્વતીએ કહ્યું: "ભગવાન જેમ કહેવડાવશે તેમ કહીશ."

"કુલટા!" કરુપ્પાણુનો ભાઈ બોલ્યો. "જુઓને, વળી ભગવાનની વાત કરે છે? ખાસડે ને ખાસડે તાલ જ પાડી નાંખવી જોઇએ."

"ત્યારે તમે કહેવરાવશો તેમ કહીશ. એક બાઈ માણસ બીજું શું કરે!" તેણે તેના જેઠને કહ્યું.

વકીલને તો આ જ જોઈતું હતું. તેણે બધાને જતા રહેવા કહ્યું અને કરુપ્પાણુના ભાઈ સાથે ખાનગી મસલત કરી.

બીજે દિવસે કોર્ટના હૅાલ પાસે એક ઝાડની નીચે બીજાઓ સાથે રાહ જોતી ક્યારની યે તે બેઠી હતી. એટલામાં તેનું નામ મોટેથી બોલાયું અને તે સફાળી ઊભી થઈ. તેને પાંજરામાં લઈ ગયા. તેણે આસપાસ જે જોયું તેથી તે હેબતાઈ ગઈ. હૅાલના પશ્ચિમના ખુણા તરફ નજર પડતાં જ, તેની આંખ તેના ધણીની સ્થિર દૃષ્ટિ સાથે મળી. તે સળિયા પાછળ જંગલી જાનવરની માફક ઊભો હતો. તેની દાઢી અને વાળ એટલા વધી ગયા હતા કે તે ભાગ્યે જ ઓળખાય. એક ગરીબ ખેડૂતને સાચા ખૂની જેવા દેખાવા માટે બે મહિનાની જેલ પૂરતી છે.

"આ બધું મારે લીધે જ," પાર્વતીને મનમાં વિચાર આવ્યો. તેને અપાર વેદના થવા લાગી. પાંજરામાંના સળિયાના આધારે તે માંડ માંડ સ્થિર ઊભી રહી શકી. જ્યારે કારકુન અચાનક બોલી ઊઠયોઃ "સોગંદ ખા" ત્યારે તો તેનું માથું પણ ભમવા માંડયું.

"સોગંદ લ્યો."

"ઈશ્વરને હાજર જાણી જે કહીશ તે સાચું કહીશ. હું તે સાંજે રાંધતી હતી......" પૂછવાની રાહ જોયા સિવાય પાર્વતીએ બોલવા માંડયું.

"ઊભી રહે," ગુસ્સાથી કારકુન ફરી બોલી ઊઠયો.

"તે તેનો પાઠ બરાબર ભણી ગઈ લાગે છે," ન્યાયાધીશે સરકારી વકીલ તરફ જોઇને કહ્યું.

"એ ક્યાં લગી ટકવાનું હતું ?"

આ જવાબથી ત્યાં ખૂબ હસાહસ થઈ રહી. સરકારી વકીલ ખૂબ મોટેથી હસ્યો અને બીજા વકીલો પણ જરા ધીમા અવાજે તેમાં ભળ્યા. બચાવ પક્ષનો વકીલે ધીમેથી હસ્યો.

"હું કહું એમ કહે," કારકુને સખ્તાઇથી કહ્યું. પાર્વતીને નવાઈ લાગી કે તેને તેના વકીલે તથા જેડે જે બોલવાનું કહ્યું હતું તે ન કહેતાં તેને બદલે આ કારકુન જે કહે તે બોલવાનું છે કે શું ? પાર્વતીએ સોગંદ ખાધા અને પછી પ્રશ્નો પૂછવાનું કામ શરૂ થયું. તેઓ તેને વિચિત્ર અને કૃત્રિમ રીતે જે સવાલો પૂછતા તે તેને દર વખતે બરાબર સમજાતા નહતા. તેણે કહ્યું: "ઇસ્માઇલ આવ્યો ત્યારે હું રાંધતી હતી. તેણે ખોટી વાત કરી. હું તેથી ચમકી ગઈ. મેં એનું કહ્યું માન્યું ન હતું. એટલામાં મારો ધણી આવ્યો અને ગુસ્સામાં આવી જઈને તેણે મારા તરફ કોદાળી ફેંકી. હું બીકથી નાસી ગઈ. પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. પણ ઇજા થવાથી લોહી નીકળતા માથાવાળા ઇસ્માઇલને દોડી જતાં મેં જોયો હતો." વકીલને ત્યાં આ પ્રમાણેની વાત નક્કી થઈ હતી.

"જો હરામખોર !" કરુપ્પાણે પિંજરામાંથી બૂમ પાડી. હજીયે તેને આશા હતી કે તે કુરૂમાન્કુર હતો એમ પૂરવાર થશે.

પછી તેનો વકીલ તેની પાસે ગયો અને તેને શાંત કરવા તેના કાનમાં કંઈક કહ્યું. કેસ પૂરો થયો ત્યારે એસેસરોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે કરુપ્પાણ ખૂનની કોશીશ કર્યા માટે નહિ પણ સખત ઉશ્કેરણીમાં મહા વ્યથા બદલ ગુન્હેગાર છે. ન્યાયાધીશે ચૂકાદો આવતી કાલ ઉપર મુલતવી રાખ્યો.

બીજે દિવસે કોર્ટ બેઠી ત્યારે એનો ચુકાદો અપાયો. ન્યાયાધીશે જણાવ્યું :

"હું એસેસરોના મતથી જુદો પડું છું, અને કરુપ્પાણને ખૂનની કોશીશ માટે ગુન્હેગાર ઠરાવું છું. હું ખાદીરખાન અને ઇસ્માઇલનો પુરાવો સ્વીકારું છું કે તેઓ કરુપ્પાણ પાસે લેણા હપ્તાની ઉઘરાણી માટે ગયા હતા. તહોમતદાર દારુડિયો છે અને ગુસ્સામાં આવી જઈને તેણે પ્રાણઘાતક હથિયાર વડે તેના પર હુમલો કર્યો અને માત્ર અકસ્માતથી જ અને બીજાં માણસો વચ્ચે પડવાથી ખાદીરખાન અને તેનો દીકરો મોતમાંથી બચી ગયાં. હું તેની સ્ત્રીની વાત માની શકતો નથી કારણ કે તેને આમાં હિતસંબંધ છે. અને ખાસ કરીને એટલા માટે કે તેણે મેજીસ્ટ્રેટ પાસે જુદી વાત કહી હતી અને વળી પોલિસ પાસે જુદી જ વાત કહી હતી."

છેવટે તેણે તેને ૭ વરસની સખત મજુરીની સજા કરી. વળી ન્યાયાધીશે પાર્વતી ઉપર જુઠી સાક્ષી પૂરવાના ગુન્હા બદ્દલ કેસ કરી સેન્કશન મેળવી શકાય કે કેમ તેનો વિચાર કરવા સરકારી વકીલને ભલામણ કરી.

કરુપ્પાણે સજા સાંભળી ત્યારે તે બૂમ પાડી ઊઠયો :

"રાંડે મને છેતર્યો. બૈરી જ્યારે બેવફા નીવડે ત્યારે શું ધણી માત્ર જોઈ જ રહે?

"કેદીને લઈ જાઓ." ન્યાયાધીશે ફરમાવ્યું.

આ બધી હકીકત જણાવીને તે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી શકે છે એમ કહેતા કહેતા પહેરા ઉપરના સિપાઈઓ કરુપ્પાણુને લઈ ગયા.

૧૦

કેસ પૂરો થતાં પાર્વતીના જેઠ કે બીજાએ તેને માટે જરા યે વિચાર ન કર્યો. મહા મુશ્કેલીએ તે રામપુરમ પહોંચી. પેલા વૃદ્ધ મુસલમાન સિપાઈને કાંઈક દયા આવતી હતી. તે તેને પાછી મૂકી ગયો.

"તારે બધી સાચેસાચી હકીકત કહી દેવી જોઈતી હતી. અને તે પણ શરૂઆતમાં જ," તેણે કહ્યું. "ન્યાયાધીશે તારી વાત સાચી ન માની કારણકે તેં પહેલી કોર્ટમાં સાચું કહ્યું ન હતું અને અહીંઆ પણ તેં ખરેખરી હકીકત કહી નહિ." પાર્વતી તેનું કહેવું સાંભળતી હતી પણ તેના શબ્દો ભાગ્યે જ તેના સમજવામાં આવ્યા. તેઓ રામપુરમ રાત્રે મોડા પહોંચ્યા. સિપાઈએ તેને તેના નાના મકાનના બહારના વરંડામાં સૂઈ રહેવા અને બીજે દિવસે સવારમાં તેના ભાઈને ત્યાં જવા કહ્યું. તે રાત્રે તેની આંખ મળી નહિ. 'હું મારી ભાભીને શું મોં બતાવીશ? હવે તો બધું ખતમ થઈ ગયું છે. ભગવાન મારી સામું જોતો નથી. હવે આ જીવતર કેમે કરી પૂરું થાય તો સારું. આમાંથી છૂટવાનો ઉપાય મારા હાથમાં છે. એ ઉપાય કોઈ લઈ

જાય એમ નથી.' ઘણા કલાકના ઉજાગરા પછી સવારના પ્હોરમાં તેના થાકેલા મનને જરા આરામ મળ્યો. તે ઘોર ઊંઘમાં પડી ગઈ. સિપાઈ ૭ વાગે ઊઠ્યો અને તેને ઘસઘસાટ ઊંઘતી જોઈ તેને થયું: "ધણીને જેલમાં મોકલી આ બાઈ તદ્દન સુખી થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. મૂરખ હોય તે આ બૈરાંઓનો વિશ્વાસ કરે."

કોઈ બાળકનું રડતું સાંભળી પાર્વતી જાગી ઊઠી. જાણે તેનું બાળક દર્દથી ચીસ પાડીને રડતું હોય એવું તેને સ્વપ્નું આવ્યું. તેનું બાળક તો ક્યારનું મરી ગયું છે અને પોતે રસ્તા પર રઝળતી ભીખારી બની ગઈ છે એમ સમજતાં કેટલીક ક્ષણો વીતી ગઈ.

તે બેઠી થઇ અને જોયું તો એક નાનો કાળો છોકરો તેની સામે ઊભો છે અને મોં પર આંગળી રાખી બાળકની પેઠે રડવાનો અવાજ કરે છે. તે વારાફરતી અચૂક રીતે માતાનો અવાજ અને બાળકના રડવાનો અવાજ કાઢતો હતો. પાર્વતીને બેઠી થયેલી જોતાં જ તેણે તમાશો બંધ કર્યો અને એક પૈસો માગ્યો.

"છોકરા, તારૂં ઘર ક્યાં છે?" પાર્વતીએ પૂછ્યું.

"એક પૈસો આપો."

"તારો બાપ કોણ છે?" પાર્વતીએ ફરી પૂછ્યું.

"મને ખબર નથી," નાના છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

"તારી મા નથી?" તેણે પૂછ્યું.

"છે, પણ તે મને કુક્કર પાળનાર પાસે મૂકી વહી ગઈ છે."

"તને ખવરાવે છે કોણ?"

" ખવરાવે છે ? હું જ. હું પૈસા લાવું છું પેલા કુક્કરવાળાને આપું છું. કોઈકોઈ વાર તે મને છે, પણ ત્યારે હું એને પાછળથી પૈસા ચૂકવી આ

" આ છોકરા જેવું રડતાં તું ક્યાં શીખ્યો ?

" હું અને એક બીજો તાંજોર શીખેલા. મ આપો. મારે કુક્કરવાળા પાસે જવું છે."

" એ કુક્કરવાળો કોણ છે ?"

" તે આ શહેરમાં આવ્યો છે. તે કુક્કર અને વેચે છે. અમે એક ગામથી બીજે ગામ ફરત છીએ."

એટલામાં સિપાઈ બહાર આવ્યો અને ધમકાવી હાંકી કાઢયો.

" એ તો ચોરો છે. હમણાં બધું જોઈ જાય પછી એ ટોળીનાં માણસો ચોરી કરે છે. તને આવી લાગે છે," તેણે કહ્યું.

" ભગવાન તમારૂં ભલું કરે. તમે મારા બાપન સારી છે," તેણે કહ્યું અને તેનાથી રડી પડાયું.

સિપાઇને તેની જરા યે અસર થઇ નહિ.

" તું તારા ભાઇને ગામ હવે જા," તેણે ક તાપમાં ન જવું હોય તો હમણાં ઠંડે પ્હોરે ચાલવા

પાર્વતી ખરે બપોરે, ભૂખી તરસી લોથપોથ થ તેના ભાઇને ઘેર પહોંચી. કડવા અનુભવ છતાં તેણે રાખી હતી કે ભાભી કંઈક પીગળી હશે. પણ અફસો પહેલાં જ સમાચાર પહોંચી ગયા હતા. તેનો ભાઇ ગયો હતો અને ભાભી ઘેર હતી.

" કમજાત આવી પાછી !" તે બોલી ઊઠી. " સંતાડ તારૂં કાળું મોં. પોતાના ધણીને ખાઈ જતી અને તરકડા સાથે વહી જતી કરક્ષા માટે આ કાંઈ ધરમશાળા નથી. મારા ઘરમાં પેસીને મારા ભોળા ધણીનું લોહી હું તને પીવા દઈશ ? હું યે વસ્તારી છું. તારી સોબતમાં છોકરાંને ઘડીભર પણ રખાય ખરાં ? ફર પાછી અને જેને ઘરમાં ઘાલ્યો હતો તેની સાથે રહે. અહીંઆ તારે માટે જગ્યા નથી."

" ભાઈ ! ભાઈ !" નિરાશાથી વિહ્‌વળ થયેલી પાર્વતી ભાઈ અંદર હશે એમ માનીને બૂમ પાડી ઊઠી. પણ તેને હોંકારો મળ્યો નહિ.

" ત્યારે તું પણ નહિ બોલે ? તેં પણ મને તરછોડી દીધી ?" તે બોલી ઊઠી. " ભગવાન ! તું કરે એ ખરૂં."

તે હૈયાફાટ રડી અને ભૂખી તરસી થાકેલી ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

સૂર્ય પ્રચંડ તાપે તપતો હતો. પણ ન તો તેને તાપ લાગ્યો કે ન તો તેને ભૂખ લાગી. તે ફક્ત ભગવાનને જ ઓળખતી હતી અને સુકે ગળે અને હોઠે માત્ર તેનું નામ લેતી હતી. તે પાસેના ગામ તરફ ઝપાટાબંધ ચાલી. ત્યાં એક ડુંગરી હતી અને તેના ઉપર એક વિશાળ દહેરૂં હતું.

તે ડુંગરા ઉપર ચઢી. થોડાં ડગલાં ચાલી ત્યાં તે એટલી થાકીને લોથ થઈ ગઈ કે પવતના ખડકથી થયેલા છાંયડા નીચે તે મૂર્છા ખાઇને પડી.

થોડાં વખત પછી તેને ભાન આવ્યું. અને તેણે ફરીથી ચાલવા માંડયું. તે દહેરાં આગળ પહોંચી ગઈ પણ અંદર ગઈ નહિ. તે મૂર્તિને લાંબી થઇને પગે લાગી અને સ્તુતિ

કરી. તેના શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવી, તે ઊભી થઈ અને દહેરાંથી પણ ઊંચી આવેલી ટોચ ઉપર ચઢી.

ચઢાવ ઘણો મુશ્કેલ હતો પણ તેનામાં જાણે નવું જોમ પ્રગટયું હતું. તે ટોચે પહોંચી. ફેર ચઢે એટલે ઊંચાઈ હતી અને પશ્ચિમની કોર ઉપરથી તેણે નીચું જોયું.

" જગદંબા ! ક્ષમા કરજે. તારી ગોદમાં મને લઈ લે, " એમ બોલીને અગાધ અવકાશમાં તેણે ઠેકડો માર્યો. કેવા આનંદ અને છૂટકારાની એ ક્ષણ ! પૃથ્વી અને આકાશ ચલિત થઈને ફરવા લાગ્યાં. હાશ ! કેવી ટાઢક, કેવું સુખ !

પછી ભયંકર ધડાકો થયો, જેવો તેણે પહેલાં કદી નહિ સાંભળ્યો હોય. તેના માથામાં કંઈક ફાટયું હોય એમ તેને લાગ્યું. અને પછી શાશ્વત શાન્તિ.

પાર્વતીનો દુ:ખી આત્મા પિંજરમાંથી ઊડી ગયો.

ગૂજરાતનું પ્રગતિશીલ માસિક

પ્રસ્થાન

[તંત્રી: રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક]

સાહિત્ય, ધર્મ ને લોકજીવનની ચર્ચા કરતું, ચાલુ રાજકારણના પ્રશ્નો ઉપર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી સમાલોચના કરતું, ટુંકામાં, હિંદુસ્તાનના અને ગૂજરાતના વિવિધ ચાલુ પ્રશ્નો ઉપર ચોક્કસ અને સરલ શૈલીમાં સર્વ જનના ઉપયોગમાં આવે એવું સાહિત્ય પ્રકટ કરતું

: : માસિક પત્ર : :

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. ૫–૦–૦

પરદેશના રૂ. ૬–૮–૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

'પ્રસ્થાન'નો સત્કાર

'પ્રસ્થાન' વિષે મારો ઊંચો મત છે. 'પ્રસ્થાન' એક ઉચ્ચકોટિનું માસિક છે અને તે વાચકવર્ગના આદરને પાત્ર છે.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

'પ્રસ્થાને' અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતી ભાષાની સુંદર સેવા કરી છે. અને હવે તો શ્રી. રામનારાયણભાઇ અનન્ય નિષ્ઠાથી એને ખીલવવાના છે એટલે 'પ્રસ્થાન' પાસેથી જાહેર સેવાની ઘણી આશા રખાય. શ્રી. રામનારાયણભાઈના સંસ્કારી અધ્યયનનો નીચોડ 'પ્રસ્થાન' મારફતે પ્રજાને મળવાનો છે. એને વધાવી લેવામાં પ્રજા પોતાનો સ્વાર્થ જ સાધશે.

કાકા કાલેલકર

વર્તમાન ગુજરાતમાં 'પ્રસ્થાન'નું સ્થાન મ્હને અનોખું જ લાગે છે, અને નૂતન ગુજરાતને વિદ્વત્તા, રસિકતા, દેશ-ભક્તિ તેમ જ વિશાળ દૃષ્ટિ: એ સર્વનું આસ્વાદન કરાવનાર આવું બીજું ગુજરાતી પત્ર મ્હારા જાણવામાં અત્યારે નથી.

પ્રો. કાન્તિલાલ છ. પંડયા

ગંભીર, સર્વદેશી અને વિશાળ અનુભવથી રંગાયેલું વાચન જો કોઈ માસિક પૂરું પાડતું હોય તો તે 'પ્રસ્થાન.'

સાહિત્ય

'પ્રસ્થાન' ગુજરાતનાં બધાં માસિકોમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

પુસ્તકાલય

*

આવા પત્રના આપ ગ્રાહક નહિ થાઓ ?

सरस्वती ॐ ग्रन्थमाला

યોજના

ગુજરાતમાં જે જાગ્રતિ આવી છે તેને પોષે, ટકાવે અને વધારે; દેશાભિમાન વધારે; તેમજ રાષ્ટ્રનિર્માણ કરવામાં જોઈતા સદ્ગુણો આણે તે માટે જુદા જુદા દેશોમાં થયેલી ક્રાન્તિઓના ઇતિહાસ તથા ક્રાન્તિકારક મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો; ઐતિહાસિક વાર્તાઓ; તેમજ ખેડુતો, મજુરો, કારીગરો અને સ્ત્રીઓ જે આજના જીવનમાં કચરાઈ રહેલાં છે તેમનાં જીવનમાં નવું જીવન પ્રગટે એવું સાહિત્ય આ ગ્રન્થમાળા દ્વારા આપવામાં આવશે.

દર મહિને ૪૮ થી ૬૪ પૃષ્ઠનું એક પુસ્તક અપાશે.

વાર્ષિક પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૭૦૦;

લવાજમ: હિંદમાં રૂ. દોઢ; પરદેશના રૂ. અઢી.

: તૈયાર થાય છે :

બળવાની વાતો

રૂશિયાની સફર

અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

મુંબાઈના એજન્ટ: સી જમનાદાસની કું૦